

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒԺԱՐՁԱՆՆԵՐԸ**

II

ԳԱՌՆԻ — ԳԵՂԱՂԻ

(ՈՒՂԵՑՈՒՑՑ — ԱԼՔՈՄ)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ Арм. ССР

II

ГАРНИ — ГЕГАРД

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՋ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԵՐԻԱ Ա 1

302-6(47.325)

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

II

ԳԱՌՆԻ—ԳԵՂԱՐԴ

(ՈՒՂԵՑՈՒՑՑ—ԱԼՔՈՄ)

Դեպքում որի հետադարձական բարեփոխվել է իր հատկությունները, ապրանքներն ու
հրամաններն ամփոփում են

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЯНСКОЙ ССР ГАРНИ—ГЕГАРД

II

Պատ. խմբագիր՝ Ա. ՊԵՂԵՍԵԱՆ,
Վերահսկիչ, արքայք. Բ. ՏՈՆՅԱՆՆԻ,
Լուսավարչական սենյ. ԱՔՏ. Վ. ԲԱՆԻՍԻՆԻ:

Պատմամալադրամի
Տպարան
Կապիտ. № 5 3501
Պատկեր № 212
Տպում 1000

Գրնի Կեղարտ Ծարիւ Աբիձալորի

**LES MONUMENTS HISTORIQUES
DE GARNI-GUÉGHARD**

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Եջ

1. Գեղարդավորի պատմական անշարժիչ	7
2. Դեպի Գեղարդավորի հուշարձանները տանող հանապարհները	9
3. Գեղարդավորի հուշարձանները	11
ա) Վիշապներ	11
բ) Գեղարդի վանք	13
գ) Հավույթ Թառ	20
դ) Գուռնիի հուշարձանները	2
4. Աղբյուր	
5. Գեղարդավորի հնագիտական քարտեզը	

СОДЕРЖАНИЕ

Исторические памятники „Гарни—Гегард“

	Стр.
1. Из прошлого истории Гегардадзора	27
2. Дороги, ведущие к памятникам Гегардадзора	7
3. Памятники Гегардадзора	9
а) Виапанк	9
б) Гегардский монастырь	9
в) Агуц—Тар	2
г) Памятники Гарни	22
4. Альбом	
5. Археологическая карта Гегардадзора	

MYNDƏRİÇƏSİ

1. Kəqart dərəsinin tarixi keçmişindən	34
2. Kəqart dərəsi abidələrinə gedən yollar	34

3. Keqart dərəsi abidələr	35
a. Visaplar	35
b. Keqart monastırı	36
ç. Havuts Tar	38
c. Gəmi abidələri	39
4. Albom və Keqart dərəsinin arxeologiya qartası	

TABLE DES MATIÈRES

<i>Les monuments historiques de Gəmi-Guğhard</i>	Page
1. Passé historique de Guğhardatzor	40
2. Les chemins menant vers les monuments de Guğhardatzor	40
3. Les monuments de Guğhardatzor	42
4. Les monuments se trouvant à l'intérieur des murailles Havuts-Tar „Aménaprkitich“	43
5. Les monuments de Gar	46
a. Les Vichaps	42
b. Guğharda-vank (monastère de Guğhard)	42
6. Album	
7. La carte archéologique de Guğhardatzor	

ԳԵՆԱՐԴԱՁՈՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՑԱԼԻՑ

Գեղարդաձորը հնում մասնում էր պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Մաղազ գավառի մեջ։ Մաղազ գավառը կազմված էր Աղատ գետի հովտից, սկսած նրա տեղանքներից մինչև Արաքսին խառնվելը։

Այս գավառը բնական և վարչական տեսակետից բաժանված էր յերկու մասի։ Գառնիից վերև, Աղատի չորս վտակների ձորահովիտներից մինչև Գեղամա լեռները կազմում էր գավառի լեռնային մասը, իսկ Գառնիից ներքև, մինչև Արաքս՝ դաշտային մասը։ Մաղազ գավառի այս դաշտային մասը պատմական Հայաստանի սիրտն է յեղել։ այստեղ էլին տեղավորված Հայաստանի յերկու նշանավոր առևտրաշահ քաղաքները՝ Արտաշատը և Դվինը, վորոնց ավերակները դանդում են Ղաֆարյուի շրջանում։ Գավառի լեռնային մասը, ինչպես այդ մայրաքաղաքներին, այնպես էլ դաշտային ամբողջ մասին մատակարարում էր խմելու և վոռոգելու ջուր՝ թե՛ Աղատ գետի և թե՛ նրանից հանված բազմաթիվ առուների միջոցով։ Մյուս կողմից՝ դաշտային մասի համար նա հանդիսանում էր ամառանոց, Ամառվա շոգերին Աղատի անտառապատ և հարուստ արոտավայրերն էր բարձրանում դաշտավայրի բնակչության իր անասուններով, իսկ Գառնի գյուղի ստանուրակ աղբյուրները, գեղատեսիլ ձորը և անմատչելի բերդը մեծ ու փոքր ֆեոդալների սիրած ամառանոցն էլին։

Ներքին, դաշտային մասը վարչականորեն կապված էր մայրաքաղաքների հետ և հաճախ Դվինի գաղտն կամ Վոստոն էր կոչվում, իսկ վերին մասում՝ ըստ Մաղաղում հնազույն ժամանակներից տիրում էր Մաղազնունի կոչված նախարարական (ֆեոդալական) տոհմը, մի փոփրիկ իշխանություն, վորը թագավորի բանակին տալիս էր ընդամենը 100 զինվոր։

XII դարից սկսած՝ Մազազ գավառը և Մազազնունի նախա-
րարները գաղաւթում են հիշատակվել պատմութեան մեջ: Գավառի
այդ վերին մասն սկսում և կոչվել Գառնա գավառ, յերբեմն և
մանում և Կոտայք գավառի մեջ (Ինչպէս և այժմ՝ նրա մի մասը՝
Գառնին, Գեղարդաձորով մանում և Կոտայքի շրջանի մեջ), իսկ
այնուհետև այդ վայրերն անցնում են այլ ֆեոդալական տներ
ձեռքը—սկզբում Զաքարյաններին, ապա, XIII դարում՝ Պոռչյան-
ներին:

ԳԵՊԻ ԳԵՂԱՐԴԱԶՈՐԻ ՇՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ՏԱՆՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Գեղարդաձորում կան հուշարձանների չորս նշանավոր խմբեր՝ ա) Գառնի գյուղում գտնվող խումբը, բ) Գեղարդավանքի խումբը, գ) Հաղուց Թառի կամ Ամենափրկիչ վանքի խումբը և դ) Վերապետների խումբը:

Դեպի այս հուշարձանները և ընդհանրապես դեպի Գեղարդաձոր տանող բոլոր ճանապարհներն անպայմանորեն անցնում են Գառնիով:

Յերևանից դեպի Գեղարդաձոր տանող յերկու ճանապարհ կա, վերոնցից մեկն աստիճանաբար դառնում է հիմնական:

Ա. ՃԱՆԱՊԱՐՀ.— Այս ճանապարհը Յերևանից սովորական խճուղով բարձրանում է մինչև Քանաքեռ. Քանաքեռից մի սայլուղի թեքվելով դեպի հարավ-արևելք՝ Ավան, Զրվեժ, Վոդլաբերդ և Քարփիչյու գյուղերի մոտով հասնում է Գառնի և այնտեղից թեքվելով դեպի հյուսիս-արևելք, անցնում է Գողթ գյուղի վերևի լեռնալանջով, ապա բաժանվում է Արթիզ գյուղը տանող ընդհանուր ճանապարհից դեպի աջ, դեպի գետի ձորը և լեռնալանջի վերապատույտ ճանապարհով հասնում է ուղիղ Գեղարդ: Այս ճանապարհն ամենաբարեկարգն է, դրանով ավտոմեքենաները, կառքերը և սայլերն ամենայն հեշտությամբ գնում են մինչև Գեղարդ:

Զիով կամ փոքրով այս ճանապարհով գնալու դեպքում պետք է հետևյալ շեղումները կատարել, վերոնք կարճացնում են ուղին: Յերևանից բարձրանալ ուղղակի Նորք, բռնել Զրվեժ գյուղի ուղղութիւնը և հենց Զրվեժի տակ միանալ Քանաքեռից յեկող ընդհանուր ճանապարհին և հասնել մինչև Գառնի: Գառնիից—Գեղարդ շարունակել ընդհանուր ուղին և դեռ Գողթ գյուղին չհասած՝ բաժանվել և բռնել աջ, դեպի ձորն իջեցնող ուղղութիւնը և մանել Գողթ գյուղը՝ Գողթի միջով բարձրանալ

և միանալ ուղիղ Գեղարդ տանող ճանապարհին: Նկարագրված ճանապարհի յերկարությանը մեքենայի կամ սայլի ընթացքով մինչև Գառնի 35 կիլոմետր է, իսկ վտարի կամ ձիու ընթացքով՝ 27. Գառնիից մինչև Գեղարդ ընդամենը 7 կիլոմետր է, վորի համարյա կեսին Գոգթ գյուղն է:

Բ. ՆԱԽԱԳԱՐՆ.— Այս ճանապարհն սկսվում է Յերեանի համառակ ծայրից, կայարանի կողմից. անցնում է Թոխմախան լճի մոտով, հասնում Շոտադրյուր գյուղը. գյուղի մոտ բարձրանալով մի գծվար վերելք՝ հասնում է Ալդալար գյուղը և դեռ Գառնի չհասած՝ միանում է Ա. ճանապարհին: Այս ճանապարհը նույնպես սայլուղի չէ, բայց Շոտադրյուրի մոտի վերելքը բավական դժվարին է ձիասայլի համար. գերադասելի չէ յեղան սայլը: Վառքով կամ ձիով դնալու գեղքում Ա. ճանապարհից ավելի կարճ է:

Այդ յերկու ճանապարհներից բացի կա նաև յերրորդը, բայց առաջին յերկուսից ավելի յերկար մի ճանապարհ. դա անցնում է Նամարլու տանող խնուզով և Աղբաշ գյուղի մոտ փոխվելով սայլուղու, թեքվում է դեպի հյուսիս ու ձորի միջով բարձրանում դեպի Գառնի: Այս ճանապարհն աղաատ կերպով կարելի չէ գնալ ավառմեքենայով և կառքով. վոռքով դնալու համար շատ յերկար է:

ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ (Ամեմախիչի) ՃԱՆԱԳԱՐՆԸ

Գառնիից մի կածան իջնում է ուղղակի ձորը, ուր Գեղարդի գետակի վրա ձգված է մի քարաշեն կամուրջ, վորից անցնելով՝ կածանը բարձրանում է գետի ձախափնյա լանջերի թուփ ու մացառի, յերրեմի խիտ անտառի մնացորդների միջով և համում ուղղակի վանքը: 3—4 կիլոմետր յերկարության ունեցող այս լեռնային ճանապարհը, չնայած անընդհատ վերելքին, մեծ բազմականություն և պատճառում ուղեորին չըջաղատի բնության գեղեցիկ ու հետաքրքիր յերևույթներով և դեպի Արարատյան դաշտը բացվող ընդարձակ տեսարանով:

Վանքից կարելի չէ ուղղակի Գեղարդ դնալ. պետք է իջնել Գոգթ գյուղի վրա, ուր գետակի վրա կա փայտաշեն կամուրջ, ապա դետի աջ ափով՝ բարձրանալ դեպի վեր՝ դեպի Գեղարդ: Գառնիից սկսած՝ այս ամբողջ ուղին միայն վոռքով կամ ձիով կարելի չէ գնալ:

Գեղի հուշարձանները այս խումբը տանող ճանապարհն սկսվելով Գառնիից Գեղարդ տանող ընդհանուր ճանապարհով, թողնում է Գեղարդը աջ կողմում, ձորամիջում և բարձրանալով հասնում է Արթիի դուռը և շարունակում և զեպի Բայազետ տանող ճանապարհով բարձրանալ վեր՝ ախքան, մինչև վոր համասարվում է Գեղարդաձորին, ապա թեքվելով դեպի աջ, անցնում է Գեղարդաձորի և դետակի հանդիպակաց ափը և հասնում Գառնարքին և կոչվող սրահողը։ Այս բոլոր ժամանակ ունենալով հյուսիս-արևելք ուղղությամբ՝ ձիով մետ յերեք ժամվա ճանապարհ է։ ապա թեքվել սևաք և զեպի հարավ-արևելք և մեկ ժամ ևս անցնելով սքանչելի արոտներ և միջով հասնում եք Խամզաղված լիճք—Թխմախմ մոտ Վաքի գյուղ։ Վիշապների մի խումբ ընկած է հենց այս լճի ափերին, յերկրորդ խումբը դանկում է 2—3 կիլոմետր դեպ հյուսիս, Ամդանա յուրդ կոչված որոտներում և մի խումբ էլ զեպի արևելք՝ Խմբակի գյուղի կողմերում։ Գեղի հուշարձանների այս խումբը կարելի չէ բարձրանալ վտանգի նաև Գեղարդից՝ ձորամիջով։

ԳԵՂԱՐԴԱՅՈՐԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

1. ՎԻՇԱՊՆԵՐԸ

Ազատ զեպի ակունքների շրջակայքում, Գեղամա լեռների բարձր փեշերում, ախտից, ուր ամառվա կեսերին զեպ փայլում է սպիտակ ձյունը և բազմաթիվ սառնորակ աղբյուրների դաշտում, վորոնք հոսում են ալպան ծաղկալից արոտավայրերի միջով, պահած են այդ քարե հսկաները՝ ընդամենը 23 հատ։

Ի՞նչ են յեղել այս հուշարձանները։ Ահագին մեծության կարծր, բազալտ քարի սյուսանման բեկորներ են դրանք, վորոնք Հայաստանի հնագույն բնակիչների կողմից յննթարկվել են հատուկ անվտոմբան։ Վիշապները յերկու հիմնական ձև ունեն՝ ձկան ձևի, վորոնց ամբողջ մարմինը, նաև գլուխը մշակված և նմանեցված են կամ հաստաղուխ սոմա և կամ սրագլուխ հանար ձկների։ Շատ հաճախ չեն մոռացվել նաև կողքերի լողաթաղանթները։ Երկրորդ տեսակը կոթողներ են, շինված նույնպես բազալտի մեծամեծ կրտորներից։ Գլխի տեղը մշակված է ախտի, վոր կարծեք յեղան մտիկ և զգված կախ ընկած վրաներով և նույն մտիկի վրայի ամբողջ-

ջախան զլիսով: Այս յեղագրութի կամ ցրագրութի կոթողների կենտ-
րոնական մասերում կրկին քանդակված կան յեղան դուխներ, կամ
զույգ թռչունների—արագիւնների նկարներ (ալբոմ՝ նկարներ 1, 2,
3, 4): Այս հաշարձաններին տեղական մողավուրդը «վիշապ» և
անվանում (աղբրեջանցիները՝ տփղոն, վոր դարձյալ վիշապ և
նշանակում): միայն մեծության պատճառով չե սրանց վիշապ տա-
նունը—հին մասանակներում Հայաստանում վիշապ էլին կոչում
նաև մեծ ձկներին, իսկ հետագայում՝ նաև մեծ ոձերին: Վորով-
հետև այս հաշարձանները շատ հին են, մոտ 3000 տարվա պատ-
մություն ունեն ու իրենց ձևով եւ ձկան նման են, դրա համար
եւ հենց այդ հին անվանումը մնացել և մինչև այժմ:

Վիշապները տարբեր մեծություն ունեն. ամենամեծն ու-
նի 4 մ 75 սմ յերկարություն և 55 սմ լայնություն. յեթե նկա-
տի ունենանք և այն, վոր գրանք յավային ծագում ունեցող կար-
ծըր և ծանր քարեր են, ապա պարզ կլինի, թե խնձու միջնագա-
րյան հասարակության համար դրանց մշակումը և տեղափոխումն
այդ գծվարին լեռնային բարձրությունների վրա կարող եր «վի-
շապային» թվալ: Սակայն միայն ձեն ու մեծությունը չե, վոր
այդ հաշարձաններին վիշապ անունն և տվել. իրենց բովանդա-
կությամբ և նշանակությամբ այդ հաշարձանները լիովին համե-
րաշխովում են ձկան ձկնի: Դրանք նախաքրիստոնեական շրջանի
Հայաստանի բնակչության ջրի աստվածներն են, կանգնեցված
աղբյուրների, արհեստական առուների, լճերի ափերին և ջրա-
ժան կետերում: Ճոճական կարգերով ապրող հասարակությունն
այդ ձկան կերպարանքով հաշարձանները կանգնեցնում եր իր արտ
ու հանդին ջուր պարգևող կետերում վորպես ջրի աստվածներ,
վորպես տարբեր առուների վրա այս ու այն տոճի ունեցած իրա-
վունքի հսկիչներ: Գեղամա լեռների վրայի աղբյուրների ջրերը,
ինչպես և հալվող ձյան ջրերը հավաքվում էին արհեստական լճի
մեջ և աճուան ամիսներին արհեստական առուներով բաշխվում
առանձին տոճերի միջև: Առուներից յուրաքանչյուրի մոտ առվի
տեղ տոճը կանգնեցնում եր իր ջրի աստված ձկանը—վիշապին և
վիշապ կոթողներին, վորոնց վրա քանդակում եր իր տոճի աս-
տղծուն—տոտեմին՝ յեղան, թռչունների կամ այլ նշանով:

Հետագա ժամանակներում, յերբ Մոզազ գավառում սկսե-
ցին հիմնվել առաջ Արտաշատ (II դար մեր թվ. առաջ) և հետո
Դվին քաղաքները, դարեր առաջ տոճների կոռուցած վոռոգման
ցանցը վճռ միայն չկորցրեց իր նշանակությունը, այլև նորոգվեց

ու կատարեալագործվեց: Ազատ դեպի ազունքներէ (վիշապներէ) մօտ նորոգվեց ու մեծացվեց առհմերի լիճը և վերածվեց մի հսկայական ջրամբարի, վորն ամփոփում եր իր մեջ ջրի մեծ պաշարներ: ամառն տաք ամիսներին, յերբ Ազատ դեպի ջրերը չեյին բաժականացնում դաշտային մասի արտ ու անդաստանին, բացվում եր այդ ջրամբարի ընդունը և կենսատու հեղուկն Ազատի հունով հոսում եր դաշտերն ու վոտգում պապական արտերը: Այդ լիճն այժմ անվանվում և Թալամխում գլալ և հենց դրա արհերին ել պառկած և վիշապների մի մեծ խումբ:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներին Գեղարդի վանահայրերից մեկը փորձեց վերանորոգել Թալամխան լիճը և ոգտագործել վանքի շրջապատի հողերի վոտգման համար, բայց հաջողութ չուն չունեցաւ: Այժմ Հողժողկոմատի Զրոնտեսութ յան որա կարգում գրված և Թալամխան լճի ոգտագործման խնդիրը:

Վիշապների—ջրի պաշտամունքի հետ սերտորեն կապված և նաև Գեղարդի վանքը:

2. Գ. Ե. Դ. Ա. Բ. Դ. Ե. Վ. Ա. Ն. Գ. Ե.

Այս հուշարձանը հնում կոչվում եր Այրից վանք—այրերի վանք, միայն XIII դարից հետո գործածական և զանուն Գեղարդի վանք անունը: Գեղարդ՝ նշանակում և նիղակ. վանքն այդ անունով և սկսում կոչվել, վորովհետև հողերականները, շահագործելով ժողովրդի ագիտութ յունը, տարածում եյին, թե իբր այն նիղակի ծայրը, վորով ծակել են Քրիստոսի կողը, պահվում և այգտեղ:

Այրիվանքի անունը շատ հին եւ Այս անունը ծագում և այն բանից, վոր վանքի զինութ յունները խնչակա հնում, նույնպես և այժմ մեծ մասամբ շինված են բնական այրերի մեջ: Այս այրերի սրբավայր զանապը կապված և դեռ նախաքրիստոնեական հավատալիքների հետ. տոհմատիրական հասարակակարգի՝ ջրի պաշտամունքի—վիշապների հետ: Թեև հետագա շինարարութ յուններն այդ պաշտամունքին վերաբերող շատ բան փչացրել են, բայց ամենակարևորը վնչ միայն չի փչացվել, այլև քրիստոնեա վարդապետների կողմից ոգտագործվել և վորպես մոտոսային շահագործելու միջոց. դա այսպես կոչված ասուր աղբյուրն է, վերը ըզխում և ժայռափոր յեկեղեցիներից մեկում և վորի ջրերն իբր թե սերտագործ գորութ յունն են ունեցել հավատացյալների համար՝ բոլոր հիվանդութ յունների դեպքում:

Այստա գետի տեղունքների մաս կանգնած են հեթանոսական շրջանի ջրի աստված վիշապները, իսկ ներքևում, նույն գետի ափերին յեղած բարբառնա ջրի աղբյուրը վարդապետները դարձ-բել էյին վաճառքի առարկա:

Գեղարգավանքի մասին մեր ունեցած պատմական տեղեկու-թյունները հասնում են մինչև IV դարը. սակայն այդ հին շեն-քերից տեղում վոյինչ չի Սևաղել. ներկա բոլոր շենքերը պատկա-նում են XII—XIII դարերին. դրանցից սրբառաշ քարերով շին-վածները մի քանի տեղում նորոգման են յենթարկվել, ինչպես որինակ, 1670 և 1840 թվականների յերկրաշարժների պատճա-ռած ավերներից հետո:

ԱՍՏՈՒԾՈՇ ԵՆՈՐՀԻՎ ԾԵՍ ՊԻՈՇ ԻՇԽԱՆ, ՎԱՍՍԿԻ ՎՈՐԴԻ, ԱԶԳՈՎ
ԽԱՂԱԿԾԱՆ ԳԵԾԻ [այս] ԾԵՐԿԻ ՏՄԲԵՐԻՑ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏ ԱՅՐԻՎԱՆ-
ԲԸ ԼԵՌԵՐՈՎ ԾԵՎ ՂԱՇՏԵՐՈՎ ԾԵՎ ՎԱՆՔԻ ՄԵՋ ԾԵՂՈՂ ԲՈՂՈՐ ՍԱՐԳ
ՈՒ ԿԱՐԳՈՎ ԱՅԼ ԾԵՎ ԱՎԵԼԱՅՐԻ ՎՈՍԿԻ ԾԵՎ ԱՐԵԱՔԻ ԽԱԶԵՐ ԾԵՎ
ՊԱԼԱՐԱՆԵՐ, ՍԿԻԼԵՐ ԾԵՎ ԲՈՒՐՎԱՌԵՐ ԾԵՎ ՔԵՈՇԵՐ ԾԵՎ ԵԻՆԵ-
ՑԻ ԾԵՅԵՂԵՐԵՐ ԾԵՎ ԿԱՆԳԵՐՐԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԵՐ [խաճախեր] ԾԵՎ
ՀԱՐԴԱՐԵՑԻ ԳԵՐՋՄԱՆԱՏՈՒՆ ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ԻՆՁ ԾԵՎ ԻՄ ՏՈՀՄԻ
ՀԱՄԱՐ ԾԵՎ ՏՎԻ Ի ՈՂՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՆՔԻՆ ԻՄ ՀԱՂԱՆ ԳԵԱՅ
ՎՈՂՋԱՐԵՐ ԾԵՎ ԲԵՐԴԱՂ ԳԵՈՒՂԵՐԸ ԾԵՎ ՏԱՄԵ ՀԱԶԱՐ ՄՊԻՏԱԿ [առ-
ծար դաս], ԻՄԿ ԾԵԹԵ ԻՄ ՏՈՀՄԻՑ ԾԵՎ ԿԱՄ ՈՏԱՐ [մեկը] ԻՄ
ՎՈՍԿՈՎ ԿԱՂԱՅԵՐԸ ԱՅՍ ՍՐԲԵՐԻՑ [վաճախներից] ՎԵՐՇԵՆԼ
ՋԱՆԱ ՎՈՐԵԻԾԵ ՊԱՏԱՐՈՎ ԾԵՎ ԿԱՄ ԻՄ ԱՆԴԱՐՁ [մեկը] ԱՅԼ
ՏՈՀՄ ԾԵՏ ՎԵՐՇԵՆ, ԱՅԵՊԻՄԻՆ ՀԱՆՎԻ [առխալթյունից] ԱՍՏԸ-
ԾՈ ԾԵՎ ԲԱԺԱՆՎԻ [վառվի] ՍՈՒՐԲ ՀԱՎԱՏՔԻ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆԵ
.....ԾԵՎ ՀՈՒԴԱԾԻ ԲԱԺԻՆ [գառնո] ՎԱՆՔԻ..... ՍԱՆՄԱՆԵ-
ԾԻՆՔ.....ԱՆՋԻՆՋ ԱՐՁԱՆԱՅԻՐ.....ԼԻՇԱՏԱԿ ՄԵԾ ՊԱՐՈՆ ՊՈՇԵՐԻ
ՆՐԱ ՋԱՐՄԻՆ ԵՒ ՋԱՎԱՆԵՐԻՆ ՀԱՎԻՏԾԱՆ Ի ԹՎԻՆ ԶԼԲ=1283.

Հուշարձանների գլխավոր խումբը չորս կողմից շրջապատ-ված է բարձր պարսպով, վորը տեղատեղ ունի բուրգեր. գլխա-վոր մուտքն արևմտյան կողմից է. արևելյան կողմից նույնպես կա մուտք, իսկ հյուսիսային կողմինը քարով շարված է (ալբում՝ նկ. 5, 6, 7):

Ա ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ.—Սա սրբառաշ քարով շինված մի

մեծ յեկեղեցի յե, խաչածե հասակագծով, չորս անկյուններում ունի յերկհարկանի խորաններ. համաչափ և բարձր դմբեթի կենտրոնում շատածուռ բարձրաքանդակն և, վորի մոտից բաժանվում և ութ կամարներով, յուրաքանչյուրի մեջ մի-մի նեղ յուսամուտ: Դմբեթը բանող վորմնապաշտերի խոյակների վրա քանդակված են, կախված դիրքով, զինու կամ ջրի պուլիկներ: Բեմի կիսակամար մուտքը բաժանված և 12 կամարներով:

Հուշարձանն ունի յերկու մուտք, հարավային մուտքի շրջանակը դրսի կողմից ամբողջովին քանդակազարդ և. զլիսավոր դարդն ալատեղ նուռն և և խաղողը: Մուտքից վեր կա մի գեղեցիկ բարձրաքանդակ, ուր տոյուն առջևի վտաններով ցատկել և ցուլի մեջքին և կրծում և նրա թիկունքը: Յերկրորդ մուտքն արևմուտքից և և բացվում և գավթի մեջ. այս մուտքի շրջանակը նույնպես զարդաքանդակ և, ալատեղ նույնպես քանդակված կան պուլիկներ. այս մուտքի ճակատին և գրված հուշարձանի շինության թվականը՝ ՈԿԴ (1215 թ.), Իվանն և Ջաքարե իշխանների որդի:

Ահա այդ արձանագրության թարգմանությունը.

ԹԱՅԱՎՈՐԱԶՆ ԶԱՔԱՐԱՅԻ, ԻՐԱ ԼԱՐԱԶԱՏ ԻՎԱՆԵՅԻ ՅԵԻ ՆՐԱՆՑ
ՎՈՐԴԻՆԵՐ ՇԱՆՇԱՆԻ, ԱՎԱԳԻ ՈՒ ՎԱՆԹԻ ԱԹԱՔԼՈՐԴ ՔԱՐՍԵՂ
ՄԻԱՅՆԱԿԱՅԱՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒՆՎԵՑԱՎ ՄԵՄԱՓԱՌ ԿԱՅՈՂԻԿԵՍ
[յեկեղեցի] ԹՎՈՆ ՈԿԴ—1215.

Հուշարձանի թե ներսի և թե դրսի պատերին կան XIII—XIX դարերին վերաբերող բազմաթիվ կարևոր արձանագրություններ: Այս հուշարձանը շատ ուշագրավ և նրանով, վոր թեև XIII դարի սկզբին և շինված, բայց իր վոճի և քանդակների մեջ մեծ չափերով մտել են X—XI դարերի ճարտարապետության տարրեր (այլում՝ նկ. 8, 9, 10):

Բ. ԳԱՎԻԹ ԿԱՄ ԺԱՄԱՏՈՒՆ.— Ծարտարապետական այս վիթխարի կառուցվածքը յեկեղեցու արևմտյան կողմն և. մեջտեղում ունի 4 հաստ և գեղեցիկ սյուներ, վորոնց վրա հանդչում են առաստաղի կամարները, մեջտեղում մի յերդիկանման լայն անցք՝ շատալակտիտային գեղեցիկ զարդաքանդակներով և շարվածքով: Առաստաղի կողքերի մասերը հարթ են և տարբեր գույնի քարերից մեծ վարպետությամբ շարված մոզայիկ: Արևելյան պատի անկյուններում կան յերկհարկանի խորաններ:

Նման մեծ գավիթներ Հայաստանում սկսեցին շինել հա-
կապես XIII դարում. որանք հետաքրքիր են նրանով, վոր կիսա-
խառնիկ օհմբեր են. գավիթներում ելին անլի ունևնում նստաբակա-
կամ մեծ նավաբայրներ (ժողովներ, դասեր և այլն). անննալով այս-
պիսի նպատակ, իրենց ձևով էլ նրանց վոյ բն յեկեղեցիներին ելին
նմանեցում, այլ գյուղական մեծ քներին: Մեջտեղում 4 սյուն և
առաստաղի կիսակամարի կենտրոնում մեծ յերգիկ, դրսից էլ
միանգամայն գյուղական տան տեսք (այլում, նկ. 11, 12):

Գավթի արևելյան պատի յակ (ներսից), զեպի գլխավոր
հուշարձանը տանող մուտքի յերկու կողմերում, պատվանդանների
վրա, կանգնած են յերկու խաչքարեր. հարավայինն ավելի մեծ
և և զեղաքանդակ, Հայաստանի այս տիպի լավագույն հուշար-
ձաններից մեկը, շինված 1213 թվին, Մխիթար հորինողի (քան-
դակող վարպետ) ձեռքով (այլում, նկ. 13): Հյուսիսային կողմին
ավելի փոքր և և շինված և 1351 թվին:

Գավթի հարավային պատին (դրսից), լուսամուտների կողմե-
րին կան հետաքրքիր բարձրաքանդակներ: Մուտքն արևմտյան
կողմից և, մուտքի նակատի քարը (բարավոր) ունի զեղեցիկ քան-
դակներ (այլում, նկ. 11):

Գ. ՔԱՐԱՓՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԵՐ.—Վորքան էլ ճարտարապետական և
զեղարվեստական արժեք ունենան Գեղարդի գլխավոր հուշարձանն
ու գավիթը, ախուսանալով Գեղարդի—վորպես Հայաստանի
պատմական, արվեստի մի կարևոր կոթողի—հոչակը կազմել և
քարափոր հուշարձանների շնորհիվ, վորոնք ներկայացնում են
առանձին-առանձին սահարներ: Հայաստանում ուրիշ տեղեր էլ
կան քարափոր շենքեր, բայց մոչ մեկը դրանցից չունի Գեղարդի
կատարելությունը:

Վոչ միայն պարսպից դուրս, այլև վանքի բակում գտնված
ժամանակ, դուք չեք նկատում այս հոչակավոր հուշարձանները.
ձեր առջև Ա. և Բ. հուշարձանների յետևը բարձրանում են լերկ,
ժոխրագույն ժայռեր: Մեծ Գավթի (Գ) հյուսիսային պատը
միակուր ժայռ և, վորի մեջ փորված կան յերկու դռներ. մտնենք
դրանցից նախ արևմտյանով:

1. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐԱՓՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ.— Բացված տեսարանն ա-
ռաջին հերթին շքանշում և մարդու ձեր չորս կողմը մի միա-
կուր տմբողջութուն և, վորի վերևից, չգիտես թե վորտեղից,
թափանցում և լուսի մի խուրձ: Վորքան այդ ժայռերիցորը դըր-
սից աճև ու անհրապույր և, նույնքան ներսից սրբատաշ ու գե-

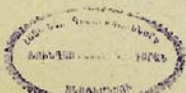
դադարդ և: Բնական տնկ վիժվածքի վրա մարդկային աշխատանքը
դրել է իր անջինջ կնիքը, և ստեղծվել է արվեստի այս հոյակապ
կոթողը: Տաղանդավոր արվեստագետ ճարտարապետը չի մոռացել
նաև իր անունը՝ դրոշմել յուր իսկ ստեղծագործած հուշարձանի
վրա: Հուշարձանի բարձր գմբեթի տակ, հայկական արվեստի սի-
ւած նսնազարդերի յերկրի վրա, արևելյան կողմում, մեծ տառե-
րով գրված է — ԶՎԱՐԴՊԵՏ ԳԱԶԱԳ ՅԻՇԵՅԷԿ: Այդ վարպետը
(հնում վարպետ էին կոչվում) Գալմազն է՝ հին քարափորների
կերտողը:

Այս հուշարձանի տեղը հնում, համանաբար, յեղել է բնա-
կան փոքր այր, զորի միջի եսրադանս աղբյուրը պաշտվել է վի-
շապների հետ տոհմատիրական—նախաքրիստոնեական ժամանակ
(այլում՝ նկ. 14, 15):

Հուշարձանի գմբեթը բարձրանում է ութ զորմասյունների
վրա, զորոնց կամարները խաչաձևում, հատում, անցնում են իրա-
րու, ճարտարապետական մի բնտիր վոճ, զորը նույնպես Գալմա-
զի տաղանդի մի փայլուն նմուշ է (այդ վոճը ներկայումս հա-
տուկ ուսումնասիրության առարկա չի (այլում՝ նկ. 16, 17):
Վիժափորի պատերը զարգարված են դեղեցիկ ջանդալներով,
և փորագրված կան շատ արձանադրություններ: հարավային պա-
տի վրա փորագրված է XIII դարում Դեղարդում շինարարություն-
ներ կատարած Պաղի հետևյալ արձանագրությունը (այլում՝ նկ. 18):

Ի ՏԵՐՈՒԹՈԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇԵ, ԱՍՏՎԱՆԱՍԵՐ ԹԱՅԱԴՐԻՆ ՎՐԱՅ ԱՎԱ-
ԶԻՆ ՅԵՎ ՇԱՆՆԵԱՆԻՆ ՅԵՎ ՆՈՐԱ ՎՈՐԴԻ ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ՝ ՅԵՍ, ԳՈՐԾ,
ՎՈՐԴԻ ՎԱՍԱԿԻ ԽԱՂԲԱԿՅԱՆ ԱԶԳԻՑ ԴԱԶԱԴԻՆ ԱՐԻ [զննցի] ԱՅՍ
ՅԵՐԿԻՆ ՏԵՐԵՐԻՑ ԿԵԾԱՀԱԶԱԿ ԱՅՐԻՎԱՆԺԸ, ԼԵՌՆԵՐՈՎ ՅԵՎ ԴԱՇԵՆ-
ՐՈՎ ՅԵՎ ԱՄԵՆ ՍԱՐԳՈՒ ԿԱՐԴՈՎ, ՎՈՐ ԿԱՐ ԼՐԱ ՄԵՋ, ՓՈՐԵՑԻ ՎԻՄԵ
ՏՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈ [բարի մեջ յնկնցիցի] ԼԻՇԱՏԱԿ ԻՆՋ ՅԵՎ ԻՄ ՎՈՐԴԻՆԵ-
ՐԻ ՅԵՎ ԻՄ ԱՍՈՒՍԻՆ ԽՈՒԹԼՈՒ ԽԱԹՈՒՆԻՆ:

2. ՅԵՐԿԻՐՈՐԴ ԲԱՐԱՓՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ. — Նույն մեծ դավթի (Ր)
հյուսիսային պատի արևելյան ծայրից մի դուռ էլ տանում է դե-
պի Դեղարդի բոլոր քարափորների գլուխ զործոց այս հուշարձանը:
Այս քարափորը բաժանված է յերկու մասի՝ բուն յնկնզնցի և
գավթի: Դուռ մանում էք նախ գավթիթը, ուր ձեր հայացքն ան-
միջապես մեխվում է դիմացի պատին՝ խոշոր բարձրաքանդակնե-
րի վրա. վերևում մի յնգան գլուխ է, զորի բերանից կախ է ըն-

կած չդիմաւ. չդիմայի յերկու ծայրերն տնցնում են իրար դիմաց կանգնած գուլգ առյուծներէ վզերին, վորոնցից ցած մի թևատա-
րած արծիւ ճանկերով բռնած ունի դառը Շղթայված առյուծ-
ները Պռոշյան նախարարական տան զինանշանն են (զերբ), իսկ
արծիւը ժամանակի ֆեոդալների սիրած մոտիվն է (ալլում' նկ.
10), Գալթի արևելյան պատին մի խաչ և քանդակված, իսկ
դեպի բուն յեկեղեցին տանող մուտքի կամարի անկյուններում
յերկու մարդկային բարձրաքանդակներ, Գալթի մեծությունն և
հարազից - հյուսիս 8 մ 20 սմ և արևելքից - արևմուտք՝ 6 մ 2 սմ,

Յերբ գուլգ մտնում էք բուն հուշարձանը, ձեզ դգում էք
բոլորովին լեռան սիրտը թափանցած և դրսի ձայներին անհա-
ղորդ, բայց բավական և մի փոքրիկ շշուկ ձեր կողմից, վոր ամ-
բողջ լեռը թնդա արձագանքից, Քարափոր արվեստի այս ամենա-
մեծ կոթողն իր նախարարական արձագանքով և գեղարվես-
տական հարգարուժով բացառիկ հուշարձան է:

Այս հուշարձանն ունի բարձր ներքին գմբեթ, վորի թմբու-
կը բաժանված է ներքուստ 12 մասերի՝ գեղեցիկ կամարներով:

Կամարների վերևի մասերը, գմբեթի կարնիզը և բոլոր հնա-
րավոր տեղերը զարդարված են բուսական և յերկրաչափական
գեղեցիկ քանդակներով, վորոնց ծայրերը վերջանում են նոնա-
ղարդով: Բեմի կիսակամար պատը բաժանված է կամարներով
ինն մասերի: Բեմի աջ և ձախ կողմերում խորաններն են. խո-
րանների և բեմի միջև ընկնող տարածության վրա գտնվում են
բարձրաքանդակներ, մի մեծ խաչ, վորի թևերի տակին կանգնած
են յերկու մարդ—մեկի ձեռին նիզակ, իսկ մյուսի ձեռին գուրդ
և բերանին՝ ոսղմի շեփոր: Բեմի նակատին մի գեղեցիկ քա-
րայծ և քանդակված՝ վոստը բերանին (ալլում' նկ. 20, 21):

Հուշարձանի մեծությունն է արևելքից-արևմուտք 8 մ. 40 սմ
և հյուսիսից-հարավ 6 մ 70 սմ:

3. ՅՄԻՐՈՐԴ ՔԱՐԱՓՈՐ ՀՈՒՇԱՐԶԱՆ (Տապանատուն).—Մեծ գալ-
թի արևմտյան մուտքի դիմացից քարե աստիճանները տանում
են դեպի վերի վիմափորները: Այդտեղ, աջ կողմում, լեռան մեջ
յերկուս է մի նեղ ու յերկար քարափոր միջանցք՝ 9 մ 65 սմ
յերկարությամբ և 2 մ 85 սմ լայնությամբ. միջանցքի վերջում,
դեպի աջ բացվում է մի դուռ, վորը ձեզ տանում է Պռոշի վորդի
Պապաքի և իր ամուսին Ըսուգուքանի շինել տված տապանա-
տունը: Այս տապանատունն իր մի ծայրով գտնվում է յերկրորդ

քարափոր հուշարձանի սրահի վրա, ուր և անկյունից կա մի անցք՝ հաղորդակցության համար։

Պապաքի տապանատունը Գեղարդի ամենամեծ քարափորն և՛ արևելքից-արևմուտք 13 մ 5 սմ է և հյուսիսից-հարավ՝ 13 մ 3 սմ։ Տապանատունը շինված է գավթի վոնով, կենարոնում կան 4 հաստահեղույս սյուներ, գլխերին՝ քանդակազարդ մեծ խոյակներ։ Սյուների կենարոնում բարձրանում է կիսազմբեթը, մեջտեղում մեծ յերդիկ, Հատակին կան մի քանի տապանաքարեր։ Շինության 1288 թվի արձանագրությունը գտնվում է հարավ-արևելյան սյան խոյակի և սյան կլոր մակերևույթի վրա։ Այս շենքը հետաքրքիր է վորպես ժայռափառ արվեստի ամենամեծ կառուցում և ղյուղական ճեղքի իր մեծագույնը (այլում նկ. 22)։

Բացի նկարագրվածներից, պարսպի ներսում կան ելի բազմաթիվ մանր քարափոր շենքեր, ինչպես որինակ՝ հենց մեծ գավթի կառուրի կողքի մատուռները, մեծ յեկեղեցու արևելյան կողմում յերկհարկանի մատուռները և այլն։

Դ. ՎԱՐՆ ՔԱՂԱՔ. — Գեղարդավանք մտնելու համար անքից մոտ 300 մետր հեռավորության վրա պետք է անցնել նեղ կիրճով, վորը կոչվում է Վալան։

Կապանից մինչև վանք ձախ կողմի ժայռերի մեջ անվերջ յերեվում են արհեստական մուտքեր, պատահաններ և խորություններ։ զրանք մեծ ու փոքր բնակարաններ են, յերբեմն այնպիսի բարձրության վրա, վորտեղ բարձրանալը խիստ վտանգավոր է, սակայն այդ բնակատեղիներն ավելի հեռուներն ել են ձգվում, վանքի յետևում, նրա դիմացը—հանքային ջրի մոտ, գետի ձախ ափին՝ անմատչելի տեղում մի քանի սենյակներ իրարու մեջ՝ գտնվում են «Ֆլուտ-ողլու» այրը և ուրիշները։ Այնքան շատ են քարափոր բնակարանները, վոր պատմագիրներից մեկը Վիմե քաղաք» (քարե քաղաք) է կոչում այս վայրը։ Յեղ իրոք, շատ և պատահել պատմության ընթացքում՝ թշնամիներից հալածական շրջապատի բնակչությունը յերկար ժամանակ թափվել է այս քարե քաղաքում։ Այդպես պատահեց վերջին անգամ Ծահ. Արասի որոք։

Այս վանի քաղաքում է ապրել և ստեղծագործել XIII դարի հայ մատենագիրներից մեկը՝ Մխիթար Այրիվանեցին։ Այրիվանեցին գրել է «Ժամանակագրություն», «Ճառնախի» և այլ յերկեր։ Այցելենք միջնադարյան այդ գրականագետի բնակարանը։

Վանքի արևելյան մուտքից դուրս գալով, շրջելով նաև հյուս-

սխալին պարբնայը, բարձրանում էք միշտ զեպի վեր, մի նեղ կածան, մեկ կիրովնարից ավելի ձեզ ուղեկցելուց հետո, մոտեցնում է մի քարափոր մուտքի, մտնում եք՝ ավերակներ, յերկրաշարժից փրվել և քարափոր շենքի մի մասը. ափսոսեղ, անկյունում, շեն և Ֆեացել մի փոքրիկ քարափոր մատուռ, վորի հյուսիսային պատին, դռից, Այրիվանեցու մեծ արձանագրությունն է:

Ի ՓԱՌՍ ՔՈ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՎԱԾ ՄԵՐ ՅԵՎ Ի ԴՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈԳՈՒՅԴ ՄՐԲՈ. ՅԵՍ ԲԱԶՄԱՄԵՆ ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒՆԵՑԻ ԱՅՍ ԱՆԱՊԱՏԸ ՅԵՎ ԴԱՐԱՐԻ ԺԱՄԱՏՈՒՆՍ ԽԱՂԱՂ ԱՂՈՔԻ ՎԱՅՐ ՅԵՎ ԲՆԱԿԵՑԻ ԱՅՍՏԵՂ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՎ 24 ԿԱՆՈՆԵՐ, ՎՈՐՈՆԵՐԱ Գ-Ը ԸՆԹԵՐՑՎԱԾԻ ԿԱՄ ՀՈԳԵՇԱՀ ԽՈՍՓԵՐ, ԱՂԱԶՈՒՄ ԵՄ ԲՈՂՈՐԻՆ ՀԻՇԵԼ ՄԵԶ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՌԱՋ. ԴՈՒՅՆՊԵՍ ՅԵՎ ՄԵՐ ԻՇԽԱՆ ՊՈՌԵԻՆ ՅԵՎ ԼՐԱՈՐԸՆՅԱՆ ԶԱՎԱԿԻՆ. 1209 ԹՎԻՆ. ՍԵՍԱԾ ՀԱՅ ԳՐԻԾ 869. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻԾ 965 ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՆԼԵԴԻՑ 1291. ԱԴԱՄԻԾ 6433. ՓՈՔՐ ԹՎԻԾ 206. 1157 ՏԱՐՈՒՑ ՄԻՆՁԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐՋԸ. ԳՐՈՂ ՏԻՐԱՏՈՒԻՍ ՀԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ.

Պարսպի արեմտյան մուտքի դիմաց, զեպի հյուսիս-արեմուտք, մեծ բնական ալբի գիմաց և զտնվում ս. Աստվածածին կիրսավիմափոր յերկհարկ հուշարձանը, վորի պատերին կան XII դարի արձանագրություններ և խաչքարեր (ալբում՝ նկ. 23):

Գեղարդավանքը հուշարձանների Պանդանության կամարի կողմից բաժնկարզվել և վեր ետվել որինակելի տալիստական վայրի. կան կառավարման սենյակներ և հարմարություն:

Ձ. ՀԱԻՈՒՑ ԹԱՌ (Ամենատիրիչ)

Գեղարդավանքի հուշարձանների այս յերրորդ խումբը տեղափոխված է Աղաս գետի ձախ ափին, մի բարձր սարահարթի վրա և յերևում է ձորի բոլոր ծայրերից՝ և՛ Գանդից, և՛ Գեղարդից, հուշարձանն այժմ մի ավերակակույտ է, Վանքն այդ անունով և կոչվում, վորովհետև հնում նրա կողքին այդ անունով գյուղ կար:

Այս հուշարձանի անգում հնում յեկեղեցի յե յեղև, վորը քանդվել է XI դարի սկզբին. 1013 թվին Գրիգոր Մագիստրոսը նորն և շինել և կալվածները նվիրել նրան:

Հուշարձանների գլխավոր խումբը գտնվում է պարսպափակ տարածության մեջ, կիսափուլ այս պարիսպը թեև XVII դարի դործ է, բայց նրա պատերի մեջ հագցրած կան արձանագրված քարեր՝ 1088 թվականով: Պարսպին կից (ներսից) խուցերի և հյուրասենիների ավերակներ են (ալբում՝ նկ. 24):

Ա. ՅԵՅԵՆԴԵՑԻ.— Մա մի մեծ շենք ե, 13 մ 84 սմ յերկարությամբ ե 12 մ լայնությամբ, հովանարար մինչև վերջ շշինված, սրբատաշ մոխրագույն տուֆից, դրսից քառակուսի ձև ունի, ներսի տարածությունը յերկու մայթերով բաժանված ե յերկու մասի։ Ներսի պատերի վրա կան շատ ակնառաներ, վորոնցից հատկապես հյուսիսային պատի վրայիններն ամբողջովին քանդակաղարդ են։ Արեւմտյան պատն ունի գեղեցիկ քանդակներ։ Մուտքն արեւմուտքից ե, վորի ձախտին կան թաշտանների, հրեշտակների ե արեւ գեղեցիկ բարձրաքանդակներ։ Նույն պատի հարաւային մասում կա մի հեծյալ մարդու քանդակ։

Բ. ԴԱՎԻԹ.— Կից ե հիշյալ յեկեղեցուն՝ հարավից մեծությունն ե՝ 15 մ 84 սմ յերկարություն ե 10 մ 8 սմ լայնություն, ամբողջովին փլված։ Մուտ ե միայն մի կամար ե ներսում սյունների ե նրանց հիմքի ու խոյակների մասերը, վորոնց վրա կան արձանագրություններ։

Գ. ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ.— Կից ե գավթին՝ արեւելքից, դռնվում ե կիսակործան վիճակում, պատերի մնացած մասերը գեղաքանդակ զարդեր ունեն ու սիրուն կամարներ։ Մուտքը գավթի միջից ե, Հարաւային պատի վրա (դրսից) կա մեծ արձանագրություն (ալբոմ, նկ. 25)։

Վանքից քաարդ կիլոմետրի չափ դեպի արեւմուտք, բլրի լանջին, դռնվում ե մի բարձրարվեստ հուշարձան (յեկեղեցի)։ Գմբեթն ամբողջովին թափվել ե, ինչպես նաե թափվել են պատերի վորոշ մասերը։ Հուշարձանի ներսում, չորս անկյուններում կան մեկական միասարկ խորաններ։ Մուտքն արեւմուտքից ե։ Կողերից բարձրացող վորմնասյուների վրա հանգչում ե դուրս ընկած մի կամար, վորը շենքին տալիս ե վեհություն։ Բոլոր պատուհանների շրջանակները նույնպես գեղաքանդակ են։ Հուշարձանը շինված ե սրբատաշ կարմրավուն տուֆից, յերկարությունն ե 10 մ 8 սմ ե լայնությունը՝ 7 մ 92 սմ։ Պատերին կան բազմաթիվ արձանագրություններ։

Այս հուշարձանին հարավից կողմն են յերկու մատուռներ, վորոնք կիսավեր վիճակում են այժմ։ Մատուռի արեւմտյան մուտքը շատ գեղեցիկ ե յեղել ե նմանեցրած յեկեղեցուն։ Թե յեկեղեցու ե թե մատուռների մեջն ու դուրսը թափված են փլված մասերի ճարտարապետական բեկորներ (ալբոմ նկ. 26, 27, 28)։

Դ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՄ ԿԻՐԱԿՈՍ ՄԱՏՈՒՆ.— Այս մատուռը դռնվում

և շէշաժուց թափից» քառորդ կիլոմետր հեռու՝ դեպի հարավ-արևելք, շրջապատված խիտ թփուտներով։ Շինված է սրբատաշ քարերով։ Կառուրը թափված է, ձևում է բեմի գլխի կամարը միայն։ Մուտքն արևմտյան կողմից է։ Պատուհանների շրջանակները՝ գեղաքանդակ, Հարավում գրված է մի մեծ դեղնավուն գեղաքանդակ խաչքար, այդ կողմից մատուռը կանգնած է ուղղակի ժայռի բերանին։ Հյուսիսային պատին ունի մեծ արձանագրություն՝ գրված ՈԿԲ (1213 թ.), վորից պարզվում է, թե մատուռը շինված է Սեթի և Սիմեոնի զերեզմանների վրա, իրենց յերեք աշակերտների կողմից։

Ե. ՀՈՒՇԱԲԱՆ—ԿՈԹՈՂ.— Մատուռից դեպի հյուսիս, 20—30 քայլի վրա, կանգնած է մի սիրուն կոթող. բարձրությունը 2 մ 88 սմ է լայնությունը 1,75 մ. կոթողի արևմտյան ճակատին աղուցված է կարմրավուն անձրևաքարի մի սիրուն խաչքար։ Հյուսիսային կողմին ունի մեծ արձանագրություն, բոտ վորի հուշարձանը կանդնեցված է յերեք յեղբայրների զերեզմանների վրա։

Զ. ԿՈԹՈՂ.— Յեկեղեցուց դեպի արևմուտք, բլրի գլխին կանգնած է մի քառանկյուն կոթողի ներքին մասը։ Հիմնված է յետաստիճան պատվանդանի վրա, այս կոթողի գլխին կանգնած է յեղև խաչքար, վորն այժմ ընկած է պատվանդանի մոտ։ Մաշքարի ճակատին, շրջանակի մեջ քանդակված է Հիսուսի պատկերը, իսկ շրջանակի վրա՝ արձանագրություն՝ ԶԻԷ (1278 թվականի)։

4. ԳԱՌՆԻՒ ՀՈՒՇԱԲԱՆՆԵՐԸ

Ա. ԲԵՐԴ.— Գառնի գյուղը, վորի տակի անդնդախոր ձորում միանում են Աղստ գետի յերկու վտակները՝ Գեղարդի և Բեղվաջրերը, Հայաստանի պատմական ամենաէին շենքերից է։ Գյուղի մոտ հնագույն ժամանակներում շինվել էր մի ամուր բերդ, Աղստ գետի ձորով յեզերվող թերակղզիաձև յեռանկյունու վրա՝ գյուղի կողքին։ Բերդի յերկու կողմից բացվում են անդնդախոր ձորակներ, պատի նման ուղղաձիգ ժայռերով։ Այս կողմերից բերդը միանգամայն անառիկ ու ապահով է, վորովհետև ժայռերի բարձրությունը ձորից յերեք—չորս հարյուր մետրի յե հասնում։ Յերբող մասնիկ կողմն ամրացված է մի հաստ պարսպով, վորի բեկորները, հատկապես մուսքինը, մինչև այժմ ել մնում են։ Մովսես Խորենացին բերդի շինությունը վերագրելով Տրդատ Թագավորին, այն նկարագրում է հետևյալ խոսքերով. «Առաքէ Տրդատ

եփնուած ամբոցիմ Դսոմոյ, զոր արժաբար և կսիածոյ վիմօք, երկարագամ և կապարով մածուցեալս:

Այս բերդը շինված և մեր թվականությունից առաջ, բայց Տրդատ Թագաւորը նորոգել և այն և ներսում այլ շէնքեր կառուցել մեր թվականության առաջին դարի վերջերում՝ 80—100 թվականներին:

Բերդի պարսպի ներքեի, հին մասի քարերը սրբատաշ բաշտաից են. դրանք հենց այն քարերն են, վորոնց հիշտ նկարագրությունը տալիս և խորհնացին, իսկ վերեւի մասերը սև տափաքարից են. պարսպի այդ մասերը հետագա նորոգությունների ժամանակի շինվածներն են:

Բերդի ներսն այժմ վեր և ածված այգիների և արտերի, սակայն տեղ-տեղ դեռ յերևում են ավերակների թմբերը (այլում՝ նկ. 29):

Իր անսոսիկ դիրքի ու պատմական Հայաստանի մայրաքաղաքներից մոտ լինելու և նրանց արքունիքների համար ամառանոցի դեր կատարելու, միաժամանակ պետական գործի համար կարեւոր գործանոց լինելու պատճառով, բերդի շուրջը գտնվող Գոռնի գյուղը մեծանում եր, և հին պատմագիրները գյուղաքաղաք կամ ուղղակի քաղաք են անվանում այն Ներկա գյուղի արեւմտյան կողմի արտերի ու այգիների մեջ փռված են հին գյուղատեղիի ավերակները:

Բ. ԼԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐ.—Բերդի ներսում, ձորաբերանի մոտ թափված են բեկորները մի յեղակի հուշարձանի, վորն իր տեսակի մեջ միակն և ամբողջ արևելքում: Այս փոքրիկ, միահարկ յերեմին կանգուն շէնքը հեթանոս (վոչ քրիստոնյա) աստվածներին նվիրված մի մեհյան և յեղել: Այս գեղանկար քարափի դիտին հին հայերը զոհեր են մատուցել գանազան կուսքերի, վորոնց բազիները (արձանները), իրենց իսկ ձեռքով շինած՝ շարված են յեղել այս գեղեցիկ շէնքերի մեջ:

Այս տաճար—մեհյանը շինվել և մեր թվականության ըսկզբներին, 86—100 թվականների միջև:

Հռոմեացիների և հին Իրանի միջև Հայաստանի տիրապետության համար մղվող դարավոր պայքարից հետո, կողմերը համաձայնության յեկան, վոր Իրանը Հայաստանի գահի համար թիկնոսնու կառաջադրի իսկ Հռոմը նրան կթաղադրի. և ահա, Թագաւորը նշանակված Տրդատը՝ 86 թվին մեկնում և Հռոմ և թագադրվում Հռոմի կայսր Ներոնի կողմից: Տրդատը Հռոմից վերա-

գործնալով, վերադինել և ապիս հոռմեյական լեզեմների կողմից ավերված Արտաշատը և կառուցել և ապիս Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

Այս առճառն իր նարտադրանքով և զեղարկեսական գլխավոր գծերով հուսմնական արվեստի մեջ մեկ են մտն ճեղղվում, հայկական արվեստի օտա օտրեր. հետևապես իր թարմարվեստ քանդակների մեջ հարմարվել և հայ արվեստի սիրած խաղաղի և մուտն բանդակները:

Տաճարի հիմքը յերկատտիման և, վորի վրա բարձրանում և մի բարձր պատվանդան: Այս պատվանդանի վրա կանդան և յեղել տաճար—մեհյանը՝ չորս կողմից շրջապատված սյունաշարքերով յեղերվող սրահակներով: Պատվանդանը նրա համար և յեղել, վորպեսզի միահարկ շենքը բարձր և հանգիսավոր յերևա: Շրջապատի սյուներն թիվը 24 և. հյուսիսից և հարավից նայելիս յերևում և Ե-ական սյուն և արեւելքից ու արեւմուտքից՝ 8-ական սյուն: Այդ սյուները, շարված լինելով սրահակների դրոշ շրջափունքներին և հիմք ունենալով տաճարի պատվանդանը՝ իրենց խոյակներով պահել են կտուրի ծայրերը: Ծածկը յեղել և փայտից՝ վրան կղմինդրով ծածկված, կենտրոնում ունենալով յերգիկ՝ լուսավորության համար, ցանի վրա պատերի մեջ լուսամուտներ չունեն:

Տաճարի մուտքը հյուսիսային կողմից և. ինն աստիճաններով բարձրանալով պատվանդանի վրա, տփռահետև սյուների արանքով մտել են սրահակը, վորտեղից միակ մուտքը աանելիս և յեղել զեպի տաճարի ներսը: Այդ աստիճանները, վորոնք շենքի ամբողջ յերկարությամբ են, իրենց ծայրերով ամփոփվում են դուրս ընկած պատով, վորոնց նակատին քանդակված են մեկական հսկաներ (տիտան), վորոնք ձեռքերով պահում են պատի գլխին յերեմնն դրված զոհասեղանները (այլում՝ նկ. 30):

Տաճարի պատվանդանի խոշոր քարերը միացված են կրաշաղխով, յերկաթագամ են և շկապւրով մածուցեալ, ինչպես ասում և Խորենացին:

Այս յեզակի հուշարձանից այժմ կանգուն են միայն պատվանդանը և պատերից՝ փոքր մասեր. շենքի մնացած մասերը փլված և թափված են պատվանդանի շուրջը (այլում՝ նկ. 31, 32):

Ամբողջ շենքը շինված և տեղական գորշ վորձաքարի (բաղալ) մեծամեծ կտորներից. դրանցից ամենամեծը՝ հյուսիսային

կողմի սրահակի տոստաղի քանդակադարձ ստաքարը կշռումն 4812 կիրողրամ կամ 300 փուլթ:

Անդնդախոր ժույռերի զլիսին, նոխ բուսականությամբ շըրջապատված այս յերկու հաղար տարվտ անցյալ ունեցող դարմանայի նուրբ և զեղեցիկ քանդակադարձ բեկորներն այժմ խնամքով պահվում և ուսումնասիրվում են (այրում՝ Եկ. 33—41):

Այս զեղեցիկ հուշարձանը զեռ մինչև XVII դարի սկզբները կանդուն էր. փրման զլիտվոր առիթ հանդիսալով քարերի արանքներում, յերկաթն կապիչների ծայրերը քարերին ամրացնելու տեղում, յեղած արճնի և յերկաթն կապիչների աստիճանաբար հափշտակուձը, վորի հետևանքով հուշարձանը խարխլվեց և փրվեց:

1909 և 1910 թվերին ակադեմիկոս Մառը պեղումներ կատարեց այս հուշարձանի շրջապատում և հողի մեջ թաղված բնկորները հանեց ու դասավորեց իրար մոտ: Իսկ 1934 թվին շնաֆի կանդուն մասերը շողախով ամրացվեցին, կանխելու համար հետագա ավերումները:

Գ. Ս. ԱՄՏՎԱՆԱՆԻՆ.—Գյուղի հարավային ծայրում, այգիների մեջ կանգնած է մի կիսավեր փոքր յեկեղեցի, վորը, ըստ արձանագրությունների, ս. Աստվածածին և կոչվել, իսկ այժմ գյուղացիները ս. Կարապետ են անվանում: Յերկարությունն և 7 մ 20 սմ և լայնությունը՝ 5 մ 76 սմ: Արևելյան, հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ, դրսից, կան Զ-ափան խորը նիշեր: Կտուրն ամբողջովին թափված է, նույնպես և պատերի վերին մասերը: Լավ են պահպանված, համեմատաբար, արևելյան և հյուսիսային պատերը: Պատերի մնացած մասերի վրա կան կամարների և աղեղների շատ զեղեցիկ մնացորդներ: Ներսը և շրջապատում թափված են բազմաթիվ զեղաքանդակ բեկորներ: Շինված է յեղել մոխրագույն սրբատաշ քարից: Ծառատարապետական և քանդակագործական իր մանրամասնություններով այս փոքրիկ հուշարձանը շատ բարձրարժեք և և պատկանում է Հայաստանի հնագույն, արժեքավոր շինությունների թվին: Հուշարձանի պատերին կան արձանագրություններ՝ ԶԿԴ (1315) և այլ թվականների: Հուշարձանի հյուսիսային կողմում, պատվանդանների վրա կանգնած են յերկու գեղաքանդակ մեծ խաչքարեր:

Դ. ՅԵԿԵՂԵՑԻ ՅԵՎ. ՄԱՏՈՒՆ.—Գյուղի հարավ-արևելյան կողմում գտնվում են, իրար կպած, մի յեկեղեցու և մատուռի ավերակներ: Այս հուշարձանը նույնպես Գառնիի հին և արժեքավոր շինություններից է: Ունի արձանագրություն:

Բացի վերահիշյալից, դյուղի շրջակայքում կան ելի մի քանի հին և արժեքավոր հուշարձանների ավերակներ, վերոնցից այժմ չստ քիչ բան և մնացել:

Ե. ԽԱՇՔԱՐԵՐ.— Դյուղամիջի գերեզմանատան մեջ կան մի քանի խաչքարեր՝ պատվանդանների վրա կանդնած: Դրանցից մեկի վրա կա մեծ արձանագրություն՝ Չն (1281) թվականի: Մի ուրիշի վրա կա 1233 թվականը կրող արձանագրություն, իսկ յերրորդի վրա՝ դույզ թռչունների քանդակներ:

Դյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում բարձրանում և մի մեծ բլուր, վրի վրա նույնպես կան արձանագրված և ղեղաքանդակ հին առաքանագրեր ու խաչքարեր:

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ГАРНИ—ГЕГАРД

I. ИЗ ПРОШЛОГО ИСТОРИИ ГЕГАРДАДЗОРА.

Гегардадзор в древности составлял часть Мазазского района Араратской области. Мазазский район занимал всю долину реки Азат (Гарни-чай) до впадения его в Аракс. По естественным особенностям, Мазазский район делится на две части: горную и низменную. В низменной части были расположены главные города Армении: Арташат и Двин. Горная часть с Гегардадзором служила дачным местом для этих городов. Горная часть Мазазского района в древности принадлежала феодалам, так называемым Мазазуни, затем Захаридам и, наконец, в XIII веке—Прощьянам.

II. ДОРОГИ ВЕДУЩИЕ К ПАМЯТНИКАМ ГЕГАРДАДЗОРА.

Все дороги ведущие к памятникам Гегардадзора сходятся в Гарни и оттуда снова расходятся в разных направлениях к памятникам.

Первая дорога наилучшая для автомашин. Из Еревана автомашины по шоссе доходят до Канакира и оттуда проселочной дорогой через селения Аван, Джрвеж и Вохчаберд попадают в Гарни. Отсюда, дорога ведущая к селению Артиз на верху селения Гохт сворачивает и доходит прямо до Гегарда.

Этот путь до Гарни составляет 35 километров, а до Гегарда—42.

Путешествуя пешком или же на лошади, из Еревана надо подняться в Норк и около селения Джрвеж попасть

на основную дорогу. От Гарни же, чтобы попасть в Гегард, надо пройти через селение Гохт. Этим путем дорога сокращается на 7—8 километров.

Вторая дорога начинается от вокзала. Мимо озера Тохмахан дорога идет до сел. Шорахпюр и около сел. Авдалар она соединяется с первой дорогой. Эта дорога для пешеходов и едущих на арбе — самая короткая. Автомашин этой дорогой не ходят. По этой дороге до Гарни 24—25 километров.

Третий путь идет по Камарлинскому шоссе до селения Агбаш, откуда, перейдя в проселочную дорогу, доходит до Гарни. Эта дорога удобна для автомашин и экипажей, но длиннее и первой и второй дороги.

Дорога на Авуц-Тар. Из Гарни по тропинке надо спуститься прямо к реке Гегард, перейти мост и, идя среди кустов и деревьев, достигнуть памятников.

Из Авуц-Тар можно, спустившись в ущелье, пройти прямо в Гегард. В этом случае нужно спуститься по направлению к сел. Гохт или же идти вверх до сел. Алимардан и спуститься прямо на Гегард. Эта дорога возможна только для пешеходов.

От Гарни до Авуц-Тар — 4-5 километров и оттуда до Гегарда приблизительно столько же.

Дорога ведущая к вишням. К вишням ведут две дороги. По одной можно прямо из Гегарда подняться по берегу реки до озера Тохмахан и по другой надо идти по Гарни-Гегардской дороге, затем свернуть на дорогу в сел. Артиз. Пройдя последнее и, значительно поднявшись по дороге к Баязету, свернуть по направлению к кочевке Каспаркенд и, пересекши речку Гегард, идти к озеру Тохмахан и Аджага-юрту, где и лежат вишни. Эта дорога удобна для пешехода и всадника. Дорога через Артиз более удобна, но и более длинна.

III. ПАМЯТНИКИ ГЕГАРДАДЗОРА.

А. ВИШАПЫ.

Эти памятники принадлежат к эпохе родового строя Армении и имеют древность в 3 — 4 тысячелетия до нашей эры. Они служили божествами воды родового общества.

Эти вишапы находятся по берегам озера Тохмахан и Аждага-юрте и полях Имирзека, где сосредоточена речка Гегард. Отсюда родовые общины Мазазского района получали для орошения воду.

У каждого родового канала стояло его божество воды — вишап с изображением своего родового тотема. На берегах же Томаханского озера, принадлежавшего всему обществу, стояли боги — вишапы многочисленных родов.

До сих пор зарегистрировано 23 вишапа. Это — базальтовые огромные колонны, из которых самая большая имеет в длину 4 метра 75 см. и в ширину — 5 см. Вишапы известны двух типов, составляющих отдельные группы. Первая группа имеет форму рыбы с хорошо обработанной головой, телом и хвостом, другая группа — памятники с рельефными изображениями бычьей головы и шкуры с висящими ногами и различных птиц и животных — тотемных знаков (альбом: рис. 1, 2, 3, 4).

Армяне называют, как первых, так и вторых „вишапами“, т. е. драконом, а азербайджанцы — „аждага“, которое имеет тот же смысл.

В. ГЕГАРДСКИЙ МОНАСТЫРЬ.

Древнее и настоящее имя его Айриванк (т. е. монастырь построенный в пещере). С XIII века употребляется также имя Гегардаванк. Этот памятник считался священным местом еще в эпоху родового общества и имел связь, как и вишапы, с культом воды. В пещерах имеются источники, считавшиеся „святыми“ в эпоху родового общества.

Весь памятник состоит из ряда церквей, часовень и пещерных жилищ. Уже с IV века об этом памятнике

имеются исторические сведения, однако, нынешние постройки относятся уже преимущественно к XIII и частично к XII векам (альбом: рис. 5, 6, 7).

Памятники внутри монастырских стен (альбом: рис. 6). Главный памятник, или, как он называется в надписях, соборная церковь, сложен из хорошо отесанных плит. Он выстроен в 1215 г. при феодалах Иване и Закаре. Памятник этот имеет две разукрашенных входных двери, высокий купол и, на капителях внутренних колонн красивые винные кувшины—черты более древнего искусства.

План памятника снаружи квадратный, а внутри имеет крестообразную форму, вследствие пристроенных в углах хоранов*) (альбом: рис. 8, 9, 10).

2. *Притвор* (гавит). С запада к главному памятнику примыкает большой притвор (гавит). Выстроен он в XIII веке.

На четырех толстых колоннах, упираясь на своды, покоится разукрашенный внутри низкий купол. Потолок местами покрыт мозаикой. Орнаментированный вход расположен с запада. На южной стене снаружи имеются красивые барельефы. Аналогичного типа притворы в большом количестве были построены в XIII веке. Они служили местом общественных собраний, суда и для других подобных целей (альбом: рис. 11, 12, 13).

3. *Первый пещерный (высеченный в скале) памятник.*

Величие и слава Гегарда и его пещерных памятниках. Подобных памятников в Армении не мало, но пещерные памятники Гегарда являются среди них шедевром.

Вход в этот памятник находится в северной стене притвора. Этот памятник высечен в скале с большим архитектурным мастерством. Это та старая пещера, где протекал священный родник, почитавшийся в эпоху родового общества.

Внутри памятника на южной стене имеется надпись князя Проша, давшего переделать в 1283 году простую

*) Хораны—небольшие помещения обыкновенно по бокам абсиды в армянск. церквях.

пещеру в настоящий храм. Под куполом, около красивых рельефов гранат, написано имя Галдзака — мастера-архитектора (альбом: рис. 14, 15, 16, 17, 18).

4. *Второй пещерный памятник* — является шедевром среди остальных пещерных памятников Гегарда. Он разделен на две части: притвор и собственно церковь.

В сводчатом хоране притвора похоронены члены рода Прошьян. В промежутке между сводами находится их родовой герб: к двум концам цепи висящей из пасти быка привязаны два льва, а между ними орел с распушенными крыльями в когтях держит ягненка (альбом: рис. 19).

Памятник имеет высокий купол, разделенный внутри на 12 сводчатых частей. На левой и правой сторонах алтаря расположены хораны, на их стенах имеются красивые барельефы: на северной стене — большой крест, под крыльями которого стоят два человека. В руках одного — копье, а у другого в одной руке палица, а в другой рожок. На фасаде алтаря красивый барельеф горного козла с веткой во рту.

Этот памятник также сделан был по желанию Проша. Вход в притвор (2-й) находится в восточном углу северной стены (альбом: рис. 20, 21).

5. *Третий пещерный памятник* находится над первым и вторым пещерными памятниками во втором этаже.

Это тоже притвор в стиле крестьянского дома с низким куполом и дымоходом. Очень оригинальны высеченные под куполом фронтоны.

Это очень интересный и самый обширный пещерный памятник Гегарда. На двух колоннах имеются надписи. На юго-восточной колонне — надпись Папака, сына Проша и его супруги Рузуканы. В этой надписи говорится, что построили они этот памятник в 1288 году. Вход в памятник с верхнего дворика — площадки. Это длинный и узкий коридор, выбитый в скале (альбом: рис. 22).

Кроме описанных выше, внутри монастырских стен имеются еще много пещерных больших и малых помещений.

Вне монастырских стен значительным является полупещерный большой памятник („св. Аствацацин*), построенный в XIII веке около естественной пещеры (альбом: рис. 23). Затем часовня историка Мхитара Айриванского, расположенная в одном километре от главных памятников и многочисленные вырытые по склонам гор древние жилища.

В. А В У Ц — Т А Р.

Эта группа памятников находится в полуразрушенном состоянии. Когда древний монастырь разрушился, Григор Магистрос в XI веке выстроил новый и принес ему в дар имения.

Основная группа построек обнесена стеной, под которой с внутренней стороны имеются приемные комнаты, а в центре развалины церкви, притвора и усыпальни (альбом: рис. 24, 25).

От этой группы памятников на четверть километра к западу находится старая полуразрушенная церковь (альбом: рис. 26, 27, 28), а к югу от нее две полуразрушенные часовни.

Часовня св. Карапета находится на $\frac{1}{2}$ километра к югу от главной группы. Крыша ее обвалилась и остался только алтарный свод. Окна и свод часовни красиво орнаментированы. На северной стене имеется надпись 1213 года, а около — красивый хачкар.

Вокруг памятника имеются остатки двух красивых обелисков.

Г. ПАМЯТНИКИ ГАРНИ.

Развалины этого древнего памятника находятся на юго-западной окраине сел. Гарни, по правую сторону от большой дороги.

1. *Крепость*. Вход в крепость представляет собою ворота из туфа на базальтовом основании (цоколе). Местами и по сей день сохранились куски древних крепостных стен. Царь Трдат в I веке (в 66—100 годах) восстановил ее и превратил в дачу (альбом: рис. 29).

Территория крепости расположена на треугольнике, образованием ущелими реки Азат, впадающей в р. Аракс и ложбиной, прилегающей к самому сел. Гарни. Вся площадь треугольника составляет около трех гектаров и возвышается над уровнем реки около 500 метров.

2. *Языческий храм.* Далее за крепостными стенами дорожка входит на небольшую площадь, где и находим развалины языческого храма.

Это маленькое копище, выстроенное во время Трдата (66—100 гг.) руками римских мастеров.

Хотя храм с точки зрения архитектуры и искусства в основном объект греко-римского искусства, но в деталях его видны элементы армянского искусства, например, рельефы винограда, гранат и т. д.

Храм является маленьким залом. Он построен на подиуме, по краям которого вокруг храма стояли 24 колонны. Вход в храм обращен на север. По бокам лестницы имеются два барельефа, изображающие титанов. Все камни между собой были соединены железными скрепами со свинцовыми заливками (альбом: рис. 30—41).

Здесь в 1909—10 годах производил раскопки Н. Я. Марр.

Это единственный во всем Советском Союзе памятник греко-римского древнего искусства.

GƏRNI KEQART TARIXI ABIDƏLƏRİ

1. KEQART DƏRƏSİNİN TARIXİ KEÇMİŞİNDƏN

Keqart dərəsi keçmişdə Ajratat əyalətinin Mazaz qəzasının bir hissəsini təşkil edirdi. Mazaz qəzasına Azad nəhrinin, Araz nəhrinə qarayaraq yerədən, bytyn ovası daxil idi.

Mazaz qəzası, təbii və idarəetmə nöqtəli nəzərdən iki hissəyə—dağlıq və aralıq hissələrinə bölünürdü. Tarixi Ermənistanın başlıca şəhərləri olan Ardaşad və Dvin həmin qəzanın aralıq hissəsində idi. Dağlıq hissədəki Keqart dərəsi-həmin şəhərlər üçün əsas yollar idi.

Mazaz qəzasının dağlıq hissəsi keçmişdə Mazaznuni adlanan feodalların, daha sonra Zaqarjanların, 19-ncü əsrdə isə Proşjanların mülki idi.

2. KEQART DƏRƏSİ ABIDƏLƏRİNƏ GEDƏN YOLLAR

Keqart dərəsi abidələrinə gedən bytyn yollar Gərnidə birləşir və oradan başlayaraq abidələrə doğru ayrılır.

1-nci yol. Bu yol avtomobil üçün ən yaxşı yoldur. Avtomobillər Jerevandan şosse yolu ilə Kənakirə, oradan da aralıq yolla Avan, Çrvez, Voqçaberd kəndlərindən keçərək Gərnidə çatır, oradan da Artizə gedən yol ilə Qoqt kəndinin şimal tərəfindən dənərək, doğrudan-doğruya Keqarta çatır. Bu yolun uzunluğu Gərnidədən 35 kilometr, Keqarta kimi 42 kilometrdir.

Pijadə yaxud atla gedəndə Jerevandan Norq kəndinə yeksəlməli və Çrvez kəndi yaxınlığında ümumi yola çıxmalı. Gərnidən də Keqartadək pijadə gedəndə Qoqt kəndindən keçməli. Bu sürətlə yolu 7–8 kilometr qəssaltmaq mümkündür.

2-nci yol, stansiya yaxınından başlayır. Toxmaxan gəl janından keçərək Şorəqçpur kəndinə cətir və Avdalar kəndi janında birinci jola birləşir. Pijadə yaxud araba ilə getmək yəcn ən qəssa yol budur. Avtomobillə bu joldan getmək olmaz. Bu jolla Gərnijədək 24—25 kilometrdir.

3-ncü yol. Qaucuqstroj yaxınlarından başlayaraq Qəmərlil şosse jolu ilə Aqbaş kəndinə yaxınlaşır, burada ayrılır və araba jolu ilə Gərnijə cətir, Avtomobil və fəjton yəcn əlverişli isə də, 1-nci ilə 2-nci jollardan daha uzundur.

4-ncü yol, Havuts Tar—Amenaprhic jolu. Gərnidən gedən bir cəqər doqrudan-doqruya Keqart cəjnə enir, kəpydən keçərək kollar və aqəqlar arasından abidələrə qədər cətir. Havuts Tardan tıkrar dərəcə enərək doqrudan-doqruya Keqarta getmək mymkyndyr, bu təqdirdə Ja Qoqt kəndi istiqamətilə enməli, yaxud juxarja—Əli-Mərdan kəndinə doqru gedərək Keqart istiqamətilə enməli. Bu yol ançax pijadə getmək yəcn ujqundur. Gərnidən Havuts Tara kimi 4—5 kilometr olub deməli bir oqədər də Havuts Tardan Keqartadəkdir.

5-nci yol—Vişaplara gedən yol. Bu abidələrə doqru iki yol gedir. Bu jollardan biri Keqartdan cəjn kənarə bojunça Toxmaxan gəlynə dək, digər yol isə, Keqart jolundan ayrılıb Qoqt kəndinin yst tərəfindən Artiz kəndinə, daha sonra Bəjəzətə gedən jolla xəlli jyxələrək, Qəsbarkənd adlanan obaja doqru ayrılır, Keqart cəjnə kecdikdən sonra Toxmaxan gəlynə və Əzdaha jundu adlanan və Vişapların olduqu jərə doqru dənyr. Bu jollar pijadə və atla getmək yəcn əlverişli dir. Artizə gedən yol bir az uzun olsa da, daha yaxşıdır.

3. KEQART DƏRƏSİ ABİDƏLƏRİ

A. Vişapalar. Bu abidələr, tarixi Ermənistanda qəbilə quruluşu epoxasına mənsub olub 3—4 min illik abidələrdir. Bunlar, qəbilə cəmiyyətinin su allahlarıdır. Toxmaxan gəly Əzdaha jundu və İmerzik dyzlyjy adlanan və Keqart cəjə mənbə'lərinin olduqu jerlərdədir və Mazaz qəzasında jəşəjan qəbilələr öz tərlələrə suvarmaq yəcn lazımlı olan suju buradan alırdılar. Hər bir qəbilənin cəjə kənarında su allahı olan

Vişap (əzdaha) tikilmiş və bunun üzərində də həmin qəbilənin totemi nəqş edilmişdir. Bytyn cəmiyyətin su anbarı olan Toxmahan göl kənarında isə, bytyn qəbilələrin „allahları“ – vişaplar var idi.

Həmin yerdə zahirə cəsarətlənmiş vişapların sayı 23-dür. Bunlar, bəzəldən qəzəllənmiş böyük sytunlardırlar və bunlardan ən böyüyünün uzunluğu 4 metr 75 santimetr, eni isə 55 santimetrdir.

Vişaplar iki formadadırlar; birinci qruppa, baş, bədəni və qujruqu yaxşı qəzəllənmiş bəliş şəkildədir. Digər qruppa isə, üzərində əkyz kəlləsi, axtarlar aşağı asılmış dəri, və totem əlamətləri olan myxtəlif quşlar və heyvanlar həkk edilmiş abidələrdir. (Albomda № 1, 2, 3, 4 şəkillərə bax). Ermanilər bu abidələrə vişap, (аракон), azərbaycanlılar isə əzdaha adlandırırlar ki, eyni mənadadır.

B. Keqart monastiri. Bu abidənin köhnə və doğru adı „Ajri vanq“ (Maqara monastiri) olub, 13-ncü əsrdən başlayaraq Keqartavanq adı da işlədilmişdir.

Bu abidə qəbilə cəmiyyəti vaxtında ziyarətgah imiş və vişaplarla birlikdə supərəstisi ilə əlaqədar olmuşdur. Maqaralar içində, qəbilə cəmiyyəti vaxtında „myqəddes“ tərz edilən bulaxlar vardır ki, xristian rahib və keşişləri həmin yerlərdən eyni məqsədlə istifadə etmişlər.

Bu abidə bir çox kilsə, xərda ibadət yerləri və daş içində oğulmuş jəşəliş yerlərindən ibarətdir.

Bu abidələr haqqında tariximizin dördüncü əsrindən başlayaraq tarixi məlumatlar var isə də, hazırkı tikililər 12-nci və başlıca olaraq 13-ncü əsrə aiddirlər. (Albomda şəkil № 5, 6, 7).

HASAR DAXİLİNDƏKİ ABİDƏLƏR

(Albomda şəkil № 6)

1. Daşdan həyrlənmiş baş kilsə. 1215-nci ildə Zaqare və İvane feodalların vaxtında tikilmişdir. İki ədəd gözəl ornamentli qapısı, jyxək və gözəl qybbəsi vardır. Daxildəki jərim sytunların başlıxları üzərində (qapitel) gözəl cəxir kypələri həkk edilmişdir ki, bunlar daha qəhnə sənət elementləridirlər. Binanın sxeməsi xərçdən dörd buxax isə də,

daxildə hytyn bucaqlarda iki mərtəbəli mənbərlər qayrılmış olduğu üçün, ic tərəfi taç şəklindədir. (Albumda şəkil № 8, 9, 10).

2. Daşdan həyrlmiş dəhlis. 13-ncü əsrdə tikilmiş və birinci abidəyə qərb tərəfindən bittişikdir; patriarxal erməni evi stilindədir. Daxildən ornamentli qybbəsi dörd qatlı sytunlar üstündəki kəmərlər üzərində durur və jyxsək dəfildir. Tavanının bəzi yerləri mozaikadır. Gəzəl qapısı qərb tərəfindədir. Çənub divarının üzərində, xaricdə, gəzəl bəreljefləri vardır. Bu kimi dəhlislər ümumiyyətlə 13-ncü əsrdə tikilir və içtimal jəquncaxlar, myhakimələr və bu kimi məqsədlər üçün onlardan istifadə olunurdu. (Albumda şəkil № 11, 12, 13).

3. Qaja icində oğulmuş abidə. Keqart abidələri qaja icində oğulmuş olmalarına görə şən qazanmışdılar. Ermənistanda bu kimi abidələrin sayı çoxdur, lakin qaja icində oğulmuş Keqart abidələri onlar arasında şah əsərdirlər.

Bu abidənin qapısı Dəhlisin şimal divarının qərbi uşundadır. Jekpara bir qaja icində jyxsək. arxitektura sənəti ilə oğulmuş mykəmməl bir abidədir. Bu abidənin icində, qabıla çamışatının parastış etdiyi „myqəddəs“ bulax axır. Abidənin (daxildən) çənub divarı üzərində, sabıq adı maqaranı 1283-ncü ildə jəniddən şəkil saldıran Proş qnjazın qejili, qybbənin alt tərəfində, gəzəl nar bəreljeflərinin jənabında isə, usta—arxitektor Qaltsaqın adı jazılmışdır (Albumda şəkil № 14, 15, 16, 17, 18).

4. Qaja icində oğulmuş ikinci abidə. Bu abidə qaja icində oğulmuş Keqart abidələri arasında şah əsəridir. Abidə iki hissəyə ajrılmışdır: Dəhlis—tyrbə və əsl kilsə. Tyrbənin qybbəli məmbərində Proşjan sylələsinin yzvləri bəşdirilmiş, kəmərlər arasında isə onların qəbilə gerbi vardır, əkyzyn aqzından iki budaxlı bir zənçir asılır, zənçirin uçlarından iki aslan baqlanmış, bunların arasında isə qanadlılar. nı acmış bir qartal cəjnaxları icində xırda bir quzu tutur. Tyrbənin divarları üzərində gəzəl bəreljefləri vardır. (Albumda şəkil № 19).

Əsl kilsənin daxildən 12 kəməri üzərində jyxsək qybbəsi

vardır. Sahnənin sağ və sol tərəfində mənbərlər, bunların divarları üzərində isə, gözəl bələjələr vardır. Şimal tərəfində böyük bir xac, xacın iki qolları altında iki adam durur-bunlardan birinin əlində niza var, digər adamın bir əlində co-max, digər əlində boru vardır. Sahnənin ən tərəfində aqzında budax olan gözəl bir daş keci bələjeşi vardır. Bu abidəni dəxi Proşjan tikdirmişdir. Qapısı, dəhlis (2-nci) şimal divarının şərq bucağındadır (Albomda şəkil № 20, 21).

5. Qaja icində oju olmuş yəynəy abidə. Bu abidə, əvvəlki I və II abidələrin ystynda, ikinci mərtəbəsidir. Bu da kənd evi stilindədir, alcaq qybbəli və damlı bir dəhlis dir. Qybbəsinin altında qajrılmış frontonlar çox originaldır. Bu abidə, Keqartın qaja icində oju olmuş abidələri icində ən bəylydyr, sytunların ikisinin üzərində yazılar vardır. Cənub-şərq sytunun ystynda Proşun oqlu Papaq və onun arvadı Eruzukanın qejdi vardır ki, həmin qejdə görə onlar bu abidəni 1288-nci ildə tikmişdirlər. Abidənin qapısı juxarə tərəfdəki həjətdən, qaja icində oju olmuş dar və uzun bir qoridordandır (Albomda № 22).

Juxarda qejd olunan abidələrdən başqa, hasar daxilində xərda və bəylyk tikililər də vardır.

Hasar xaricində, abidənin qərb qapısından juxarıda, bəylyk və təbil məqarının yaxınlarında, jaxsı qaja icində oju olmuş abidə (Əziz Astvatsatsin) məşhurdur. (Albomda şəkil № 23) Başlıca abidələrdən təqribən bir kilometr məsafədə olan Ajrivanqlı historiq Mxitarın xərdaça kilsəsi, dərənin ətəklərində oju olmuş kəhnə mənzillər diqqətə şajandır.

Ç. HAVOUTS TAR (AMENAPRKİÇ)

Abidələrin bu qruppası tamamilə jaxsı xaraba haldadır. Burada olan kəhnə monastir əvvəlce ucmuş və 11-çi əsrdə Qriqor Maqistros jənisini tikərək myklər vəqf etmişdir. Abidələrin başlıca qruppası hasarla əhatə olunmuşdur ki, bu hasarların altında daxilədən qonaxlar yəyn bəylyk otaxlar, mərkəzində isə bir-birinə bittisik kilsə, dəhlis və tyrbə xarabalara vardır. (Albomda şəkil № 24, 25).

Bu qruppadan $\frac{1}{4}$ kilometr məsafədə qərb tərəfdəki tape-

nin həyryndə kəhnə bir kilsə xarabası və bunun qərb tərəfində də 2 xaraba xırda kilsələr vardır (Albomda şəkil № 26, 27, 28).

Surp Qarabet qapellası (kiçik kilsə) başlıca qruppanın cənub tərəfində ¹/₂ kilometr məsafədədir; damı kəcmiş, mənbərin kəmərl qalır. Pəncərə və qapısı ornamentlidir. Şimal divarı yzərində 1213-çy ildə yazılmış yazılar, janında da gözəl bir xac daş vardır.

Abidənin ətrafında iki ədəd gözəl qolonna qalıqları vardır.

C. GƏRNI ABIDƏLƏRİ

Qala. Gərnı kəndinin olduğu dərənin aqzında, Keqart və Keqva cəllarının birləşdiyi yerdə kəhnə bir qala vardır. Qala yə tərəfdən dərənin ucurumu ilə, dördüncü tərəfdən isə, fəth olunmaz hasarla əhatə olunmuşdur. Bu qalanın olduğu yerdə qədim zamanlarda da qala varılmış, birinci əsrdə, 66—100 tarixində Trdat padışah təmir etmiş və jəjləyə cəvirmişdir. (Albomda şəkil № 29). Qala jərli bərk və işlənmiş bəzalt daşından qajrılmışdır. Qalanın icində bina xarabaları vardır.

Bytpərəstlər məbədi. Qalanın daxilində, dərənin aqzında, Roma arxiteqturası stılındə tikilmiş bir kilsə xarabası vardır. Bu bina, 66—100 tarixində, Romadan gətirtdirilmiş ustalar əlilə Trdat gynyndə tikilmiş bir bytxanadır.

Bu kilsə arxiteqtura və sənət nəqtəji nəzərindən əsas e'tibarilə Roma sənəti işi isə də, onun detallarında, yzym, nar və səfirə kimi erməni sənəti elementləri də vardır. Kilsə arakəsmələr yzərində (кожым) tikilmiş və 24 ədəd sytunlarla əhatə olunmuş bir salondur. Qapısı şimal tərəfdəndir və onun pilləkənlərinin janında iki titan şəklı həkk edilmişdir. Binanın bytyn daşları dəmir mıxlarla birləşdirilmiş və qurşun doldurulmuşdur (Albomda şəkil 30—41).

Aqademiq Marr 1909—1910-çu illərdə burada həfrifat işləri aparmışdır.

Sovet İttifaqında misli olmayan bu abidə Abidələri Myhəffizə edən qomitətin nəzarəti altındadır.

GUARNI-GÉGHARD

EXTRAIT

1. DU PASSÉ HISTORIQUE DE GUÉGHARDATZOR

Dans le passé, Guéghardatzor formait une partie de la région de Mazaze de la province d'Aïrarat. La région de Mazaze contenait tout le bassin de la rivière Azat, jusqu'à son confluent avec l'Araxe.

Du point de vue naturelle et administrative, la région de Mazaze était divisée en deux: la partie montagneuse et la plaine. Dans la plaine étaient situées les principales villes de l'Arménie historique: Artachat et Dvine; la partie montagneuse, avec Guéghardatzor, servait de lieu de campagne pour ces villes.

Dans le passé, la région montagneuse de Mazaze appartenait aux féodaux nommés Mazaznouni, puis, passa aux Zakarians et enfin, au XIII-ème siècle, aux Prochians.

2. LES CHEMINS MENANT VERS LES MONUMENTS DE GUÉGHARDATZOR

Tous les chemins menant vers les monuments de Guéghardatzor s'unissent à Garni, et de là, se séparant, conduisent aux monuments.

1-er chemin. — C'est la meilleure voie pour les auto-machines. Partant d'Erivan, par la chaussée, on arrive à Kankère, de là, par la voie à charrette, traversant les villages: Avan, Tchrvège, Voghtchaber, on parvient à Garni; d'où, prenant le chemin menant vers Artize, on passe par le haut du village de Goght et on arrive directement à Guéghard. Ce trajet, jusqu'à Garni, est de 35 kilomètres et jusqu'à Guéghard: 42 km.

Pour aller à pied ou à cheval, d'Erivan on monte à Nork, puis, près du village de Tchrvège, on atteint la voie générale. De même, pour aller à pied de Garni à Guéghard,

on doit passer par le village Goght. Grâce à ces écarts, on raccourcit la route de 7 à 8 kilomètres.

2-me chemin.— Il part du près de la gare (d'Erivan), accoste le lac de Tokkmakhan et passant par Choraghbur, près du village Avdalar se joint au premier chemin. C'est le chemin le plus court pour aller à pied ou en voiture, mais il n'est pas praticable pour les auto-machines. Ce trajet, jusqu'à Garni, est de 24—25 kilomètres.

3-me chemin.— Il commence du près de Caoutchouk-Chine (fabrique de caoutchouc en construction), passe par la chaussée de Ghamarlou, atteint de près le village d'Aghbache, d'où se séparant de la chaussée, par la voie à charrette, parvient jusqu'à Garni. Il est commode pour voyager en auto-machine et en voiture, mais il est plus long que les deux autres précédents.

4-me chemin de Havoutz Tar-Aménaprkhitch (monastère du saint Sauveur).— De Garni, par un sentier, on descend directement vers la rivière de Guéghard, puis traversant le pont, on continue le chemin, sous arbres et arbrisseaux, jusqu'à arriver auprès des monuments. On peut aussi aller de Havoutz Tar directement à Guéghard, en descendant vers le ravin; dans ce cas, il faudrait: ou descendre vers la direction du village de Goght, ou bien monter d'abord vers le village d'All Mardan, puis, descendre vers la direction de Guéghard. Ce chemin n'est commode que pour les piétons.

Le trajet Garni-Havoutz Tar est de 4 à 5 kilomètres, et de là à Guéghard est presque autant.

5-me chemin menant vers les Vichaps.— Il y a deux chemins qui mènent vers ces monuments; l'un, partant de Guéghard et côtoyant la rivière, monte directement vers le lac de Tokhmakhan, tandis que l'autre, se séparant du chemin de Guéghard, passe par le haut du village de Goght et arrive au village d'Artize, puis montant assez par le chemin menant vers Bayazet, s'en sépare à l'endroit de pâturage nommé Casparkend et traversant la rivière de Guéghard atteint le lac Tokhmakhan ou le lac bouleversé (ainsi nommé par les indigènes) et Ajtaha-yourd, où sont tombés les Vichaps. Ces chemins sont bons pour aller à pied et à cheval. Le chemin, passant

à travers le village d'Artize est plus commode, mais il est plus long.

3. LES MONUMENTS DE GUÉGHARDATZOR

A.— *Les Vichaps* (poisson géant en pierre). Ces monuments appartiennent à l'époque patriarcal de l'Arménie historique, et ils ont une antiquité de 3 à 4 mille ans. Ce sont les déesses fluviales de la communauté familiale (patriarcale).

Le lac de Tokhmakhan, l'Ajtaha-yourd et les champ d'Imirzek, où se trouvent ces monuments, sont les sources de Guéghardaguète (rivière de Guéghard), d'où les habitants de la région de Mazaze recevaient l'eau nécessaire à l'irrigation. Au bord de chaque canal tributaire à la famille était dressée sa déesse fluviatile—Vichap, sculptée de totem familial et aux bords du lac de Tokhmakhan—bassin appartenant à la communauté entière—étaient dressés les Vichaps-Dieux de plusieurs familles.

Les Vichaps découverts jusqu'à présent sont au nombre de 23; ce sont de grandes colonnes de basalte, dont la plus grande a 4 mètres 75 de longueur et 55 centimètres de largeur.

Les Vichaps sont sous deux formes distinctes: un groupe est en forme de poisson, ayant les parties de tête, de corps et de queue bien façonnées; quant à l'autre groupe, ce sont les monuments, sur qui sont sculptés des têtes et peaux de bœuf, avec des pieds suspendus, et de différents oiseaux et animaux—signes totémiques. (Album, figures, N°s 1, 2, 3, 4). Les arméniens appellent ces monuments sous le nom de „Vichap“ (dragon), et les azerbaydjanais „sjdaha“, qui a le même sens qu'en arménien.

B.— *Guégharda-vank* (monastère de Cuéghard). Son ancien et juste nom est „Aïri-vank“ (monastère construit dans les grottes). Depuis le XIII-me siècle, il est connu aussi sous le nom de „Guégharda-vank“.

Ce monument a été un lieu sanctuaire dès l'époque de la communauté familiale et de même que les Vichaps, il a été destiné, au culte de l'eau. Dans les cavernes, il y a des

sources, qui ont été considérées comme „saintes“ pendant la communauté familiale, puis, utilisées par les prêtres chrétiens jusqu'à la révolution.

Ce monument est composé de plusieurs églises, chapelles et d'habitations taillées dans la roche.

A propos de ce monument il y a des données historiques depuis le IV-e siècle de notre ère; mais les constructions présentes appartiennent au XII-e et principalement au XIII-e siècle (Album, fig. 5, 6, 7).

LES MONUMENTS SE TROUVANT A L'INTÉRIEUR DES MURAILLES (Album, fig. № 8)

1. *L'église principale de pierre en taille.* Elle est construite en 1215, du temps des féodaux Zakarè et Ivanè. Elle a deux entrées bien richement ornementées et une haute coupole. Sur les chapiteaux des colonnades intérieures sont sculptés de jolis pots à vin, qui ont les traits d'un art bien antique. Le plan, de l'intérieur, est carré, et de l'extérieur, il a la forme de croix, ce qui vient de ce qu'à tous les coins intérieurs sont érigés des autels superposés à deux étages. (Album, fig. 8, 9, 10).

2. *Le porche de pierre en taille.* Il est construit au XIII-e siècle, attaché de l'ouest au premier monument, dans un style de maison patriarcale arménienne. La coupole sculptée en bas-relief est posée sur les arcs-boutant des quatre colonnes massives. Le plancher est, par endroit, mosaïque; l'entrée superbe est de l'ouest; sur le mur sud, de dehors, sont sculptés de jolis bas-reliefs. Des porches de même caractère ont été construits, en grande partie, au XIII-e siècle. Ces bâtiments servaient aux assemblées publiques, aux procès et à d'autres buts analogues. (Album, fig. 11, 12, 13).

3. *Premier monument taillé dans roche.* La renommée des monuments de Guéghard est attribuée aux monuments taillés dans roche; de pareils monuments se trouvent beaucoup en Arménie, mais entre tous les monuments de ce type, ceux de Guéghard sont des chef-d'oeuvres.

L'entrée de ce monument est située au bout occidental du mur nord du porche. Le monument est taillé entièrement dans un bloc de roche avec un grand art architectural. C'est la caverne même, d'où s'écoulait la „sainte“ source adorée par le public familial. Sur le mur sud (de l'intérieur) du monument est écrite l'inscription du seigneur Proche, qui a fait modeler, en 1283, l'antérieure caverne ordinaire; aussi, sous le dôme, à côté de belles sculptures de grenade, est inscrit le nom du maître-architecte de Galitzak. (Album, fig. 14, 15, 16, 17, 18).

4. *Deuxième monument taillé dans roche.* Ce monument est le chef-d'oeuvre entre tous les monuments taillés dans roche de Guéghard. Il est divisé en deux parties: le Porche—sépulcre et l'église proprement dite. Dans l'autel voûté du sépulcre sont enterrés les membres de la famille de Prochian, et entre les arcades sont sculptées leurs armoiries de famille: „un couple de lions attachés aux bouts d'une chaîne à deux branches, suspendues de la bouche d'un boeuf et entre eux un aigle, les ailes étendues, tient dans ses griffes un agneau“. Sur les murs du sépulcre sont sculptés avec art de jolis bas-reliefs. (Album, fig. 19).

L'église proprement dite a une haute coupole, divisée intérieurement en 12 parties voûtées; aux côtés gauche et droit de la chaire, il y a des autels dont les murs sont ornements par de beaux haut-reliefs; au côté nord, il y a une grande croix, sous les bras de la quelle se tiennent debout deux hommes, dont l'un porte à la main une lance et l'autre tient dans une de ses mains une massue et dans l'autre une trompette. A la face de la chaire est sculpté, en bas-relief, un bouc sauvage, un rameau à la bouche. Ce monument aussi a été édifié par le seigneur Proche. L'entrée du porche (2-e) est à l'angle oriental du mur du nord. (Album, fig. 20, 21).

5. *Troisième monument taillé dans roche.* Ce monument est situé au haut des monuments précédents (II, III), au second étage. C'est également un porche d'un style d'habitation rustique, avec basse coupole et toit plat. Les frontons taillés

du dessous de la coupole sont très originaux. C'est le plus grand monument taillé dans roche de Guéghard. Sur deux des colonnes il y a des inscriptions. Sur la colonne sud-ouest se trouve l'inscription de Papak-fils de Proche et de son épouse—Erousak, datée de 1288. L'entrée du monument est à la cour supérieure, à travers, d'un long et étroit corridor attilé dans roche. (Album, fig. 22).

Excepté les sus-décrits, à l'intérieur de la muraille, il y a encore d'autres petits et grands bâtiments taillés dans roche.

A l'extérieur de la muraille, vue d'en haut à travers de l'entrée ouest du monastère, près de la caverne naturelle, est situé le monument bien remarquable de „Sourb Astvadsadsin" (sainte Vierge), en partie taillé dans roche, édifié au XIII-e siècle (Album, fig. 23) et à un kilomètre des monuments principaux se trouvent la chapelle de l'historien Mkhitar Aïrivanetzi et plusieurs autres domiciles antiques taillés dans la roche au flancs du ravin.

C. Havoutz Tar „Aménaprkitich" (Monastère du Saint Sauveur). Le groupe de ces monuments est entièrement dans un état demi ruiné. L'ancien monastère se trouvant là étant démoli, au XI-e siècle, Grigor Magulstros en a bâti un nouveau et lui a offert des propriétés. Le principal groupe des monuments est encéint de murailles, sous les murs des quelles, à l'intérieur, sont situées de grandes salles d'hôte, tandis qu'au centre sont dispersées les ruines de l'église, du porche et du sépulcre contigus. (Album, fig. 24, 25).

A un quart de kilomètre de ce groupe, vers l'ouest, au flanc de la colline, se trouve un bâtiment demi-démoli d'une ancienne église. (Album, fig. 26, 27, 28) et au côté sud il y a deux chapelles en partie ruinées.

La chapelle de „Sourb Karapet". Elle se trouve vers le sud, à $\frac{1}{2}$ kilomètre du groupe principal; le toit est démoli, il ne reste que la voûte de la chaire; les fenêtres et l'entrée sont sculptées avec grand art; au mur nord il y a une inscription datée de 1213. et à son côté un beau khatchkar (croix en pierre).

Autour du monument sont dispersés les débris de deux beaux obélisques.

D.—LES MONUMENTS DE GARNI

La citadelle. A l'embouchure du ravin du village de Garni, sur un espace triangulaire, au confluent des rivières de Guéghard et de Kéghva, est située une ancienne citadelle. Des trois côtés, la citadelle est entourée de l'abyme du ravin, et du quatrième, elle est enceinte de murailles imprenables. A son emplacement, il y avait, dans le passé, un château-fort, mais au premier siècle, vers 66—100, le roi Tiridate la reconstruit et en fit sa demeure de campagne. Les murailles de la citadelle sont faites de grandes pièces bien polies de dur basalte local. A l'intérieur de la citadelle on voit des ruines de bâtiments. (Album, fig. 29).

Le temple païen. Dans la citadelle, à l'embouchure du ravin, sont étendus les débris magnifiques du temple construit dans un style d'architecture romaine. C'est un petit temple païen, construit du temps de Tiridate I, en 66—100, par les maîtres-architectes romains invités par lui de Rome.

Quoi que le temple, au point de vue d'art et de composition architecturale, est une oeuvre purement romaine, mais dans ses détails, il y a aussi des éléments d'art arménien, tels que: des sculptures de vigne, de grenades, etc.

Le temple est un petit portique érigé sur le podium, entouré de 24 colonnes. L'entrée est du nord et sur les côtés saillants de ses marches deux titans sont sculptés en bas-relief. Toutes les pierres ont été jointes entre elles par des clous de fer et de charge de plomb. (Album, fig. 30—41).

En 1909—1910, l'académicien Marr y a fait des fouilles.

Ce monument singulier dans toute l'Union Soviétique, se trouve sous la surveillance du Comité de Coservation des Monuments.

Ц Л Р П У
А Л Ь Б О М
A L B O M
A L B U M

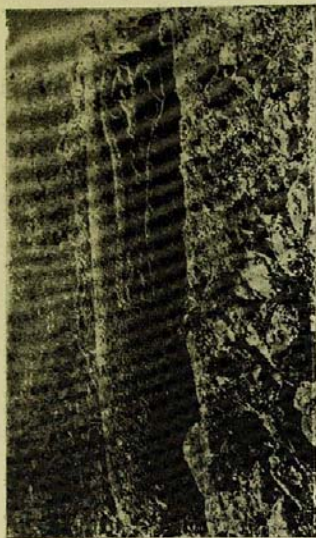

Ergebnisse der Untersuchungen

Вышла рыба из Амдлага-юрта.

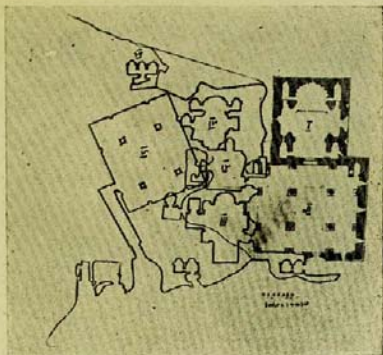

2. Ученый-исследователь — Е. И. Соловьев — на месте находки.

3. *Ukrainy-fol'et—Bdzhovian-yu p'ovet*
Римеи-оеленск из Аджары-евта3. $\mathcal{U}_{\text{reg}} = \{ \sigma \in \mathcal{U} \mid \text{Ad} \sigma \text{ is regular} \}$

6. *Удобрение почвы — ил из реки — ил из реки* Вилли-облаки из Амдара-орта.

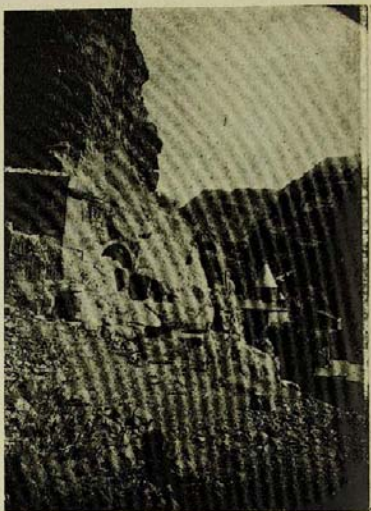

Ճ. Գեղարզի հուշարձանների ընդհանուր հաստատագրի ը.

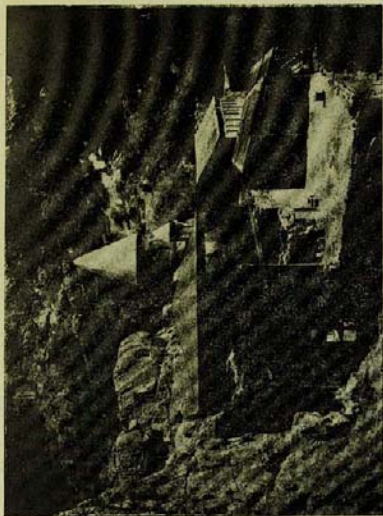
Общий план Гегардского монастыря.

- I—Գլխավոր հուշարձան (1215 թ.).
- II—Գաղթի կամ մամուռու (XIII դարի չերկրորդ կես).
- III—Առաջին քարափոր հուշարձան (XIII դար).
- IV—Յերկրորդ քարափոր հուշարձաններ (XIII դար).
- V—Յերրորդ քարափոր հուշարձան, ասպանատուն (1288 թ.).
- VI—Քարափոր մատուռներ (XIII դար).
- I—Главный памятник (1215 г.)
- II—Притвор или жаматун (второй половины XIII в.).
- III—Первый пещерный храм (XIII в.)
- IV—Второй пещерный храм (XIII в.)
- V—Третий пещерный храм (1288 г.)
- VI—Пещерные часовни (XIII в.)

(Գրծ Յաղարզի) — Работы Таракоса

Յ. Մեղարքը հարավ-արևմուտքից—ընդհանուր տեսարան.
Общий вид Гегардских памятников с западной стороны.

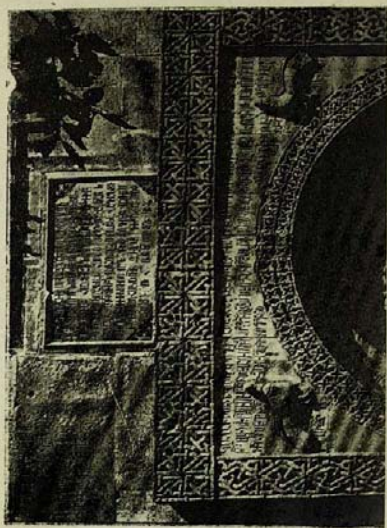
7. Монастырь св. Григория в горах Армении. Общий вид Гегардского монастыря с западной стороны

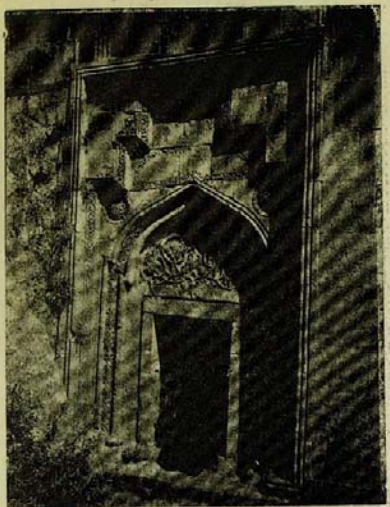
Յ. Փրիտիկի հուշարձանը հարավ-արևելքից. 1215 ք.
 Главный памятник с юго-восточной стороны. 1215 г.

Յ. Գլխավոր հուշարձանի հարավային մուտքը
 Вход в главный памятник с юга.

73. Вспомогательная надпись на стене в саду. Фасады здания в саду.

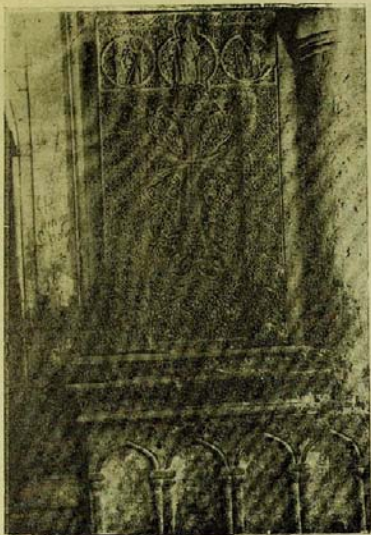

11. Գալթի արհեստանոցի մուտքը (XIII դար).
Западный вход притвора (XIII в.).

12. Գաղթի Ներքին տեսքը.

Внутренний вид притвора.

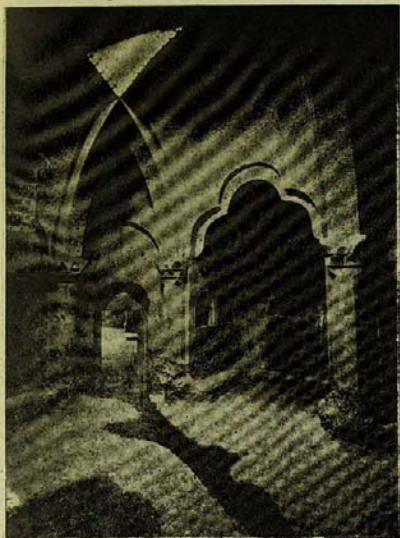

13. Մխիթար հոգևորականի խաչքարը գավթում (1213 թ.).

Хачкар мастера-резчика Мхитара в притворе (1213 г.).

14. «Святой» источник в I пещерном памятнике (XIII века).

15. Առ քարափոր հուշարձանի ներքին տեսքը և ջրի առուին.
Внутренний вид 1 пещерного памятника и ручей.

16. Ա. քարափոր հուշարձան—խաչաձևի վանքերից.

Первый пещерный памятник—скрещивающиеся своды.

27. Առ դուռնափորը հաշտարձան—խաչափորձող կամարները.
Первый пещерный памятник—скрепляющиеся своды.

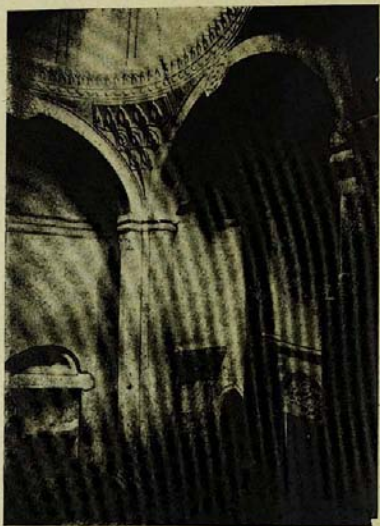

18. Ա. քարտփոր հուշարձան — Պռոշի արձանագրութիւնը (XIII դար).
Первый пещерный памятник. Надпись Проша (XIII век).

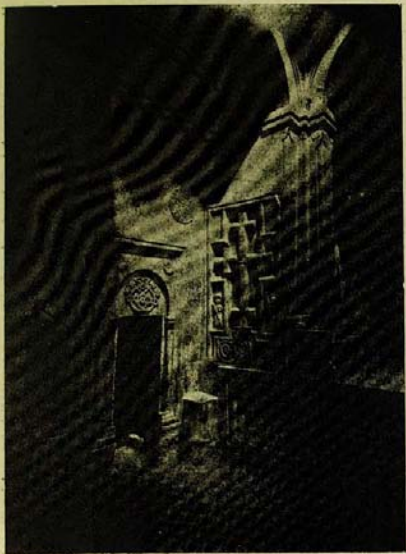

19. Բ. քարափոր հուշարձանի դռվից. Գոսյանների գինանշանը և արհեստի պատի քանդակները.

Притвор второго пещерного памятника. Герб Прошьянков и орнаменты восточной стены.

20. *Р. Զարափար հուշարձանի ներքին տեսքը* (XIII դար).
 Внутренний вид второго пещерного памятника (XIII век).

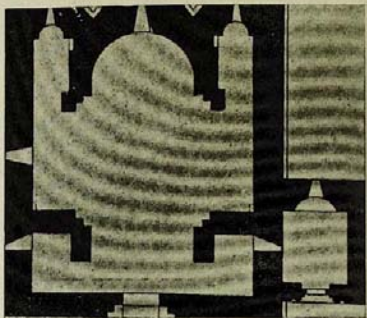
Յ1. Բ. զարափոր հուշարձանի ներքին տեսքը.
 Внутренний вид второго пещерного памятника.

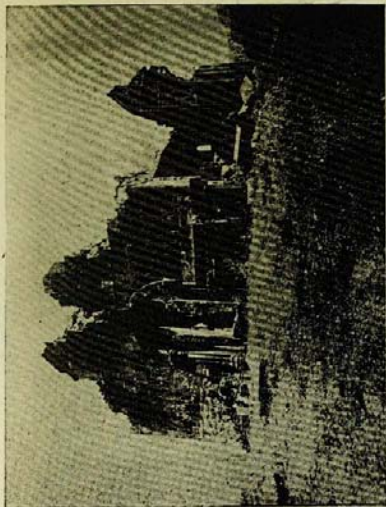
22. Պապախի անդամատաների ներքինը. 1288 թ.
Внутренний вид склепа Папаха. 1288 г.

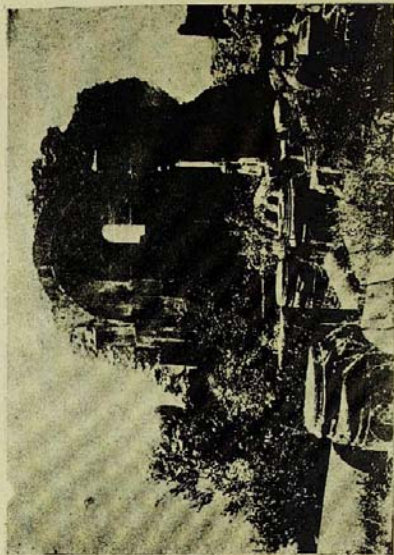
23. Գեղարքունիք, ս. Աստվածածին հուշարձանը (XII դար).
Гегардский монастырь св. Богоматери (XII век).

26. Հովհան-Քան—յեկեղեցու հատակագիծը.
 Авуц-тар—план церкви

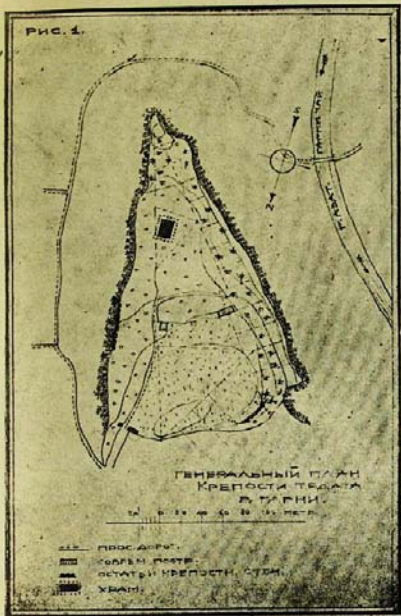
27. *Замък-Руса—във външната част на крепостта*
 Заула-та-ошкя вна (дворец) с ограда.

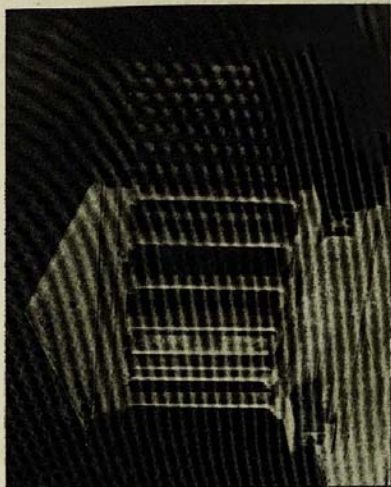
35. *Համբար-Քան—խճուղիցու շնորհիվ անտառը.*

Առյուծտառ—նույնընթացի մեծ շնորհիվ.

Рис. 1.

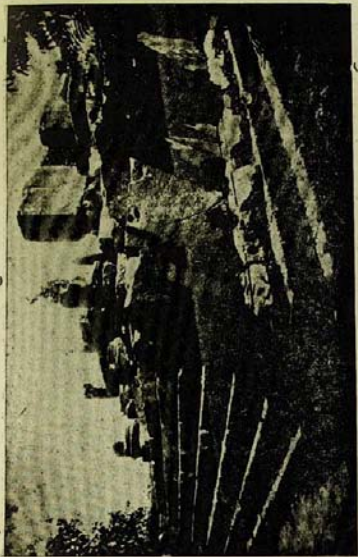
29. Գաւնիի բերդի ընդհանուր նկարագիրը.
Общий план Гарнийской крепости.

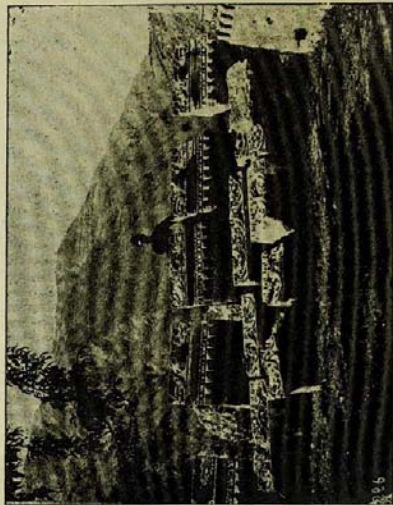
30. Усадьба — в Гурьинском монастыре (Владимирская губерния)

Гурьин — монастырь владимирского ханства.

Владимирская губерния

31. Зиндѣ—Зороастрийскій огньскій храмъ (1902).
Гарин—фундаментъ языческаго храма (1 век).

22. Руины — селения — на вершине горы Гарзи — на вершине горы Гарзи — на вершине горы Гарзи.

Гарзи — на вершине горы Гарзи — на вершине горы Гарзи.

33. Գարնի—նեխանապակե տաճարի ճակատի կարնիզը.
 Гарни—карниз фасада языческого храма.

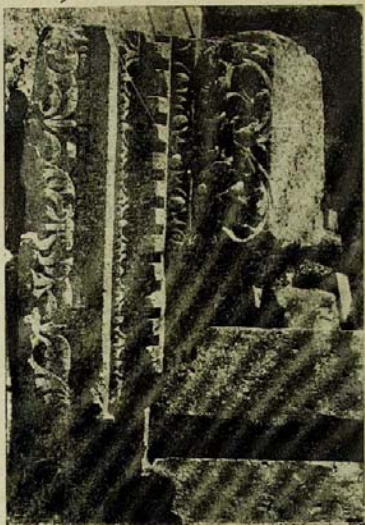
St. Spachnig fang.

Нача фонтана

Карниз фронтона.

№ 6. Восточный фасад.

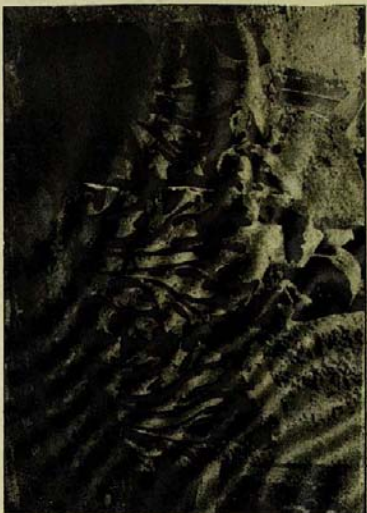
20. Угнетение египетских богов.

Фиг. 20. Угнетение египетских богов.

27. Изображение бога.

Фиг. 27. Изображение бога.

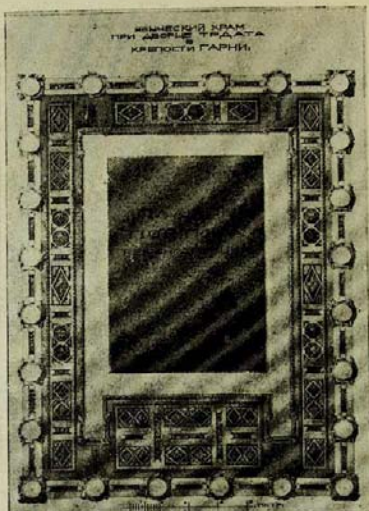
28. *Ulmus* *sp.*

АКТОР И АКТРА.

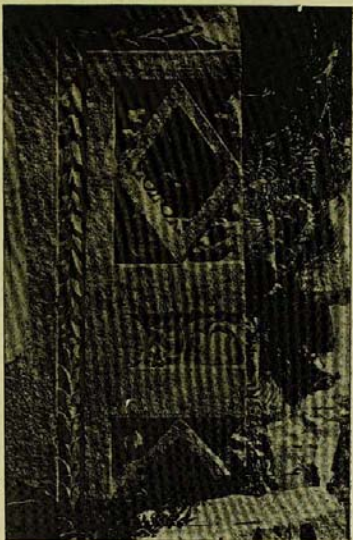

39. *Ниж.*

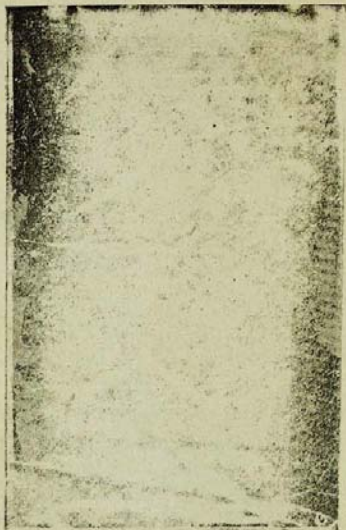
Капитель.

40. Հեթանոսական տաճարի սյունասրահի քանդակազարդ տևանապը.
Потолок (плафон) портика кзычесского храма.

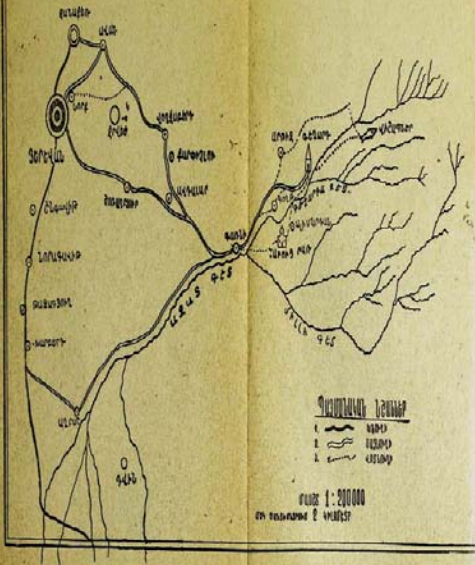
27. *Знаменитиот каменити споменик*
 Плато перспективна погледна од северното десно.

ԳԱՌՆԻ-ԳԵՂԱՐԴ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶ

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220050015

ԳԻՆԸ 4 Ռ.

A ¹¹
50015

1 n. 500